

UDK 949.71»1916—1918«
Izvorni znanstveni članak

Koncepcije federativne i konfederativne Jugoslavije među Jugoslovenima u Rusiji (od aprila 1916. do aprila 1918. godine)

BOGUMIL HRABAK

Filozofski fakultet u Novom Sadu, SFRJ

Zbog društveno-političkog sklopa Austro-Ugarske, jedne nedovoljno razvijene kapitalističke države sa jakim feudalnim ostacima i sa naglašenim nacionalnim antagonizmima — široki narodni slojevi, posebno seljaštvo, bili su društveno-politički i psihološko-politički odvojeni od inteligencije, koja je nastupala kao elita sredine, posebno angažovana u odbrani nacionalnih interesa i privilegija u loše složenoj anahronističnoj Dvojnoj Monarhiji. Ta podvojenost trajala je i u uslovima prvoga svetskog rata, zarobljeništva i postojanja jugoslovenskih dobrovoljačkih jedinica u carskoj Rusiji, i tek će tzv. disidentski pokret u vremenu između Februara i Oktobra, i to u svojoj kasnijoj fazi, u izrazito revolucionarnim uslovima, početi otklanjati taj socijalno-politički jaz, i to samo u sferi ideologije. Zbog toga, sve do u kasno leto 1917. godine postoje dva uporedna pokreta — pokret oficira i pokret vojnika.

Pokret vojnika u Prvoj srpskoj dobrovoljačkoj diviziji i u ostalim jedinicama Dobrovoljačkog korpusa SHS, u kojima su Srbi (bez »silovoljaca«) sačinjavali više od 90% boračkog sastava, imao je socijalno-politički karakter, vodili su ga bivši socijal-demokrati i siromašni seljaci bliski radnicima. Srbi vojnici javljali su se u dobrovoljce u toku 1915. da pomognu ugroženoj Srbiji. Tek kad je srpska država vojnički pregažena, od proleća 1916. prijave zarobljenika za stupanje u odeske jedinice govore o njihovoj spremnosti da se bore za stvaranje zajedničke države Srba, Hrvata i Slovenaca. Srbi vojnici u Rusiji sve do proleća 1917. nisu ulazili u pitanje kako će zajednička država biti ustrojena; njih su više zanimala društvena pitanja, pre svega likvidacija veleposeda i podela zemlje. To posebno vredi za Srbe socijaliste, prispale iz Amerike i drugih zemalja Zapada, koji nisu mnogo polagali na srpstvo.¹ Stoga, kad se govori o nacionalno-političkim pitanjima u dobrovoljačkim jedinicama Jugoslovena u Rusiji, reč je o stavu i shvatanjima mladih hrvatskih i slovenačkih oficira. O nacionalnom stavu vojnika Hrvata i Slovenaca moglo se, već zbog njihova malog broja,

¹ Jugoslovenski dobrovoljci u Rusiji 1914—1918, priredio N. Popović (u daljem tekstu: Dobrovoljci), Beograd 1977, 240—241.

govoriti u smislu držanja tzv. silovoljaca, tj. nasilno dovedenih zarobljenika koji u većini nisu hteli da služe kao dobrovoljci, ni pod kojom devizom, držeći se položene zakletve caru Franji.

Među mladim intelektualcima iz jugoslovenskih zemalja Habzburške Monarhije u pomenutim dobrovoljačkim jedinicama nije, osim izuzetno, bilo izrazitih predstavnika jugoslovenskoga studentskog pokreta, ali su mladi oficiri, posebno Hrvati, dobro poznavali ideje toga pokreta i politički pravac vladajuće Hrvatsko-srpske koalicije u Banskoj Hrvatskoj odnosno srpsko-hrvatski kurs u Dalmaciji, Boki Kotorskoj, Bosni i Hercegovini. Pomenuta stremljenja bila su pretežno unitaristički obojena. Zbog toga najveći deo mlade generacije slovenačke, hrvatske a pogotovo muslimanske (srpski orijentisane) bio je u pukovima u Ukrajini unitaristički usmeren.² Hrvatsko-srpski antagonizam odmah se javio u tim jedinicama, ali kao posledica realnog života a ne ideoloških stavova.

Politička diferenciranost javila se već prvih nedelja nastanka dobrovoljačkih jedinica već zbog toga što su postojali različiti uslovi prijema ljudi: Srbima je govoreno jedno a Hrvatima drugo; davana su razna obećanja, te su pristupnici odmah potegli pitanje tražbina. Srpski konzul u Odesi M. Cemović i srpski majori Pejović i Kovačević govorili su da dobrovoljci ulaze u jugoslovensku formaciju; neki Srbi stupili su da se bore u srpskoj vojsci. Pukovnik Hadžić, komandant Prve divizije, rekao je da će polaznici brigadne oficirske škole biti ukazom proizvedeni u oficire, što je izostalo. Govorilo se da Odred i Divizija neće biti operativni nego više kao nacionalno-politički argumenat zarad postizanja ujedinjenja. Kapetan Vilko Marion odmah je (pre 8. aprila 1916) pozvao devet oficira da obrazuju privremeni odbor koji bi izradio osnovu za jedan jugoslovenski a ne srpski odred, što bi se videlo već po spoljnim obeležjima i u uslovima pri primanju. Srpski vojni ataše u Petrogradu, potpukovnik B. Lomtkijević izdao je naredbu da se u odred u raditi po srpskim vojnim pravilima; trojica oficira nisu potpisom prihvatila naredbu (dr Stjepan Baton, Josip Piškulić, D. Grujić), te su odstranjeni. Pri polaganju zakletve neki oficiri najavili su da neće da se zakunu srpskom kralju; stoga su trojica upornih (Vladimir Čopić, Ivan Brkić, Matija Pavić) vraćeni u zarobljenništvo. Potom je došlo hapšenje Mariona zbog prepiske sa Batonom, dveju nađenih zakletvi i pisma namenjenog N. Pašiću. Zatim je nastala afera sa odlaskom nekih oficira (Dragutin Pičinić, Aralica) italijanskom konzulu. Nekoliko oficira koji su ranije zatezali da polože zakletvu (Leon Cirkari, Krunoslav Žanko, Milan Banić) raportom su zatražili da budu vraćeni u zarobljenništvo jer je poznati ruski političar Pavle Miljukov izjavio da Dalmacija i Istra treba da pripadnu Italiji. Na političkoj sceni bili su

² O mladom sastavu oficirskog kadra koji je dao sadržinu oslobodilačkoj akciji v.: Spomenica Prve srpske dobrovoljačke divizije, Beograd 1926, 4; *J. Horvat*, Politička povijest Hrvatske, Zagreb 1936, 458. — Zanimljivo je jedno zapažanje o stavu srpske inteligencije iz Vojvodine: »Znatan deo naše inteligencije ostao je hladan i bez interesa za sve te duhovne i kulturne uspehe Srbije. Čak ni veliki vojni uspeh, slom Turske i Bugarske u poslednjim balkanskim ratovima, nisu bili dovoljni da pokolebaju njihovu neograničenu veru u mađarski uzor. Mnogobrojni su primeri Srba Vojvodana koji su za celo vreme rata, iz straha za svoje interese, izbegavali srpsko društvo i vratili se tek onog jutra kad se ono skupilo da dočeka srpsku vojsku na njenom ulasku u grad« (*J. Savković*, Vojvodanska inteligencija, *Srpski književni glasnik*, 1. III 1921, 363).

isti ljudi, tada samo Hrvati. Slovenci su odmah počeli da bez galame vode zasebnu politiku, jer se pričalo da će njihova zemlja ili ostati u sklopu Austrije ili će velikim delom pripasti Italiji. Uzroci takvih istupanja nalazili su se ne samo u kontekstu tadašnje međunarodne politike nego i u promeni orijentacije dobrovoljačkih jedinica: jezgro u 1915, nastalo za pomoć Srbiji, pretvorilo se u proleće 1916. u jugoslovensku celinu sa drugim ciljem. Tako su stvorene dve skupine pripadnika Odreda i Divizije: jedni su se priznavali borcima za Srbiju, a drugi su prihvatili samo oslobođenje svojih krajeva; prvi su jedva čekali da budu izjednačeni sa srpskim oficirima, drugi su izjavljivali da su revolucionari i tvorci buduće Jugoslavije. Između te dve grupe stalno su postojale protivnosti, koje su se vremenom zaoštravale u pravi antagonizam, jer sa merodavne strane nije tačno označeno šta predstavljaju dobrovoljci, te je bivalentnost zadržana. Zastave su stizale iz srpske vojske kao i komandanti a zakletva se polagala kralju Petru, ali prema izjavama nekih zvaničnih predstavnika, jedinice ipak nisu bile vojska Kraljevine Srbije, nego zasebno telo, a za neke dobrovoljce i naročita vojska. Na skupštini oficira u martu 1916. rečeno je da će neki oficiri, sposobni za agitaciju, kako bi se u dobrovoljačkim jedinicama sproveo kao neki plebiscit za ujedinjenu državu, biti izdvojeni da obrazuju političku organizaciju u Odesi, a samo će ostali poći na bojno polje. Neki su prišli dobrovoljcima (Ciraki, Marion) jedino ako budu ađutanti i oficiri u štabu. Civili izvan jedinica, naročito dvojni agenti Heruc, Tuma i Garapić iz Moskve, davali su pismima uputstva Hrvatima i Slovencima oficirima kako da zauzimaju stavove koji bi vodili samostalnoj Hrvatskoj u budućoj jugoslovenskoj državi (konfederaciji), ili su, u licu odeskog konzula ili ljudi iz redakcije lista »Slovenski Jug«, podilazili nemirnim duhovima. O plati su se gotovo svi oficiri interesovali, jer je bila upadljivo manja u odnosu na prinadležnosti oficira sa Krfa.³ Štampa Rusije, u kojoj su se već javljali tonovi da treba misliti na okončanje rata pa i separatnim mirom, stvarala je zabunu među dobrovoljcima. Na primer, u aprilu 1916. poznati list »Novoe vremja« objavio je članak o samoopredeljenju naroda i o Srbo-Hrvatima, u kojem je pisano o dve moguće solucije: o srpsko-hrvatskoj celini u okviru Austro-Ugarske (pripajanjem Srbije i Crne Gore, što bi i geografski odgovaralo) ili o stvaranju nezavisne države Srba, Hrvata i Slovenaca u ratu na strani Antante; kao srpsko-hrvatske zemlje uzimane su: Srbija, Crna Gora, južna Ugarska, Bosna i Hercegovina, Hrvatska sa Slavonijom, Dalmacija i Istra; Slovenija u prvoj varijanti nije pominjana a Makedonija izričito ni u drugoj. Srpski poslanik u Petrogradu u svom izveštaju Krfu izrazio je nadu da će ruski socijalisti, kao i francuski i italijanski, raditi za drugo rešenje.⁴

Izveštaj srpskog konzula u Odesi M. Cemovića, vrlo zaslužnog za stvaranje Srpskog dobrovoljačkog odreda u Odesi (od 14. maja 1916), vrlo je karakterističan za ta početna trvenja srpskih i hrvatskih oficira. Od 500 zarobljenih časnika, dovedenih iz zarobljeništva u Odesu, 20% odmah je odbilo da prihvati bilo kakav dobrovoljački status a daljih 20%

³ Arhiv Vojnoistorijskog instituta (u daljem tekstu: AVII), pop. X, kut. 1a, fasc. I, br. 33, list 1—5; Dobrovoljci, 191—4.

⁴ Arhiv Srbije (u daljem tekstu: AS), MID, Jugoslovenski osek (u daljem tekstu: JO), fasc. I, Pov. J. br. 375, M. Spaljković 13/26. IV 1917, sa br. 366.

čekalo je da svoje izjašnjanje podesi prema izjavi predstavnika Jugoslovenskog odbora iz Londona. Potom su oficiri Srbi iz zarobljeništva, navodno ljudi bez većih vrednosti i značaja, u samom početku hteli da unesu separatizam u Odred, zahtevajući posebne bosansko-hercegovačke i druge pokrajinske odrede »da svoje srbovanje pokažu u svojoj nepomirljivosti prema Hrvatima, ističući 'Veliku Srbiju' kao suprotnu ideju Jugoslovenstva«. To je izazvalo nezadovoljstvo oficira Hrvata i pojavu odbijanja prisega srpskom kralju. Komandant divizije, pukovnik Stevan Hadžić, već i zbog izrazito velikosrpskih uputstava koje je primio na Krfu, podržao je separatističku »srpsku struju« i tako je jugoslovensko pitanje postavljeno, tako reći, od prvog dana Odreda i Divizije.⁵ Takvo stanje aktiviralo je neke oficire Hrvate starčevićance, koji su došli u dobrovoljce iz solidarnosti prema pačeničkoj Srbiji. U izrazite starčevićance ubrajani su Vladimir Čopić i dr Stipe Landikušić, dok su Ivo Brkić i Matija Pavić uspostavili prepisku sa K. Herucom iz Moskve, koji je zastupao neki slavjansko-hrvatski kurs protiv srpskom, a neki su ga oficiri bili redovno obavestavali o stanju među dobrovoljcima. Baton i Piškulić i Srbin Grujić, koji su bili na liniji Jugoslovenskog odbora, označeni su za frankovce i smutljivce, pa su udaljeni iz odreda. Marion, pristalica Hrvatsko-srpske koalicije, pao je pod udar, jer je želeo Jugoslaviju ravnopravnih »plemena«,⁶ što je tada bila formula i sinonim federalizma.

Reagovanje Srba u Odeskom odredu nastalo je zato što su još u martu—aprilu 1916. neki oficiri Hrvati i Slovenci govorili da Odred treba nazvati jugoslovenskim imenom.⁷ »Kada se je obrazovao Srpski odred u Odesi — pisao je kasnije član londonskog Jugoslovenskog odreda u Odesi dr Franko Potočnjak — našlo se ljudi u odredu i na mjestima pretpostavljenih, kojima je bilo zazorno da se govori o Jugoslovenstvu, Hrvatima i Slovencima, pa su iz njihovih usta pale izjave da je sve to glupost i da će biti najbolje da one koji to spominju mrak pojede ili da ih se ustrijeli. U drugu ruku bilo je elemenata kojima je bilo mrsko srpsko ime.«⁸ Vladimir Čopić iz Senja (po ocu Srbin) bio je prisutan razgovoru oficira kad se govorilo da će se Hrvati ne samo klati, nego da će se i bombe u njih bacati. Ako se htelo govoriti nešto pouzdano po grupama oficira, pitalo se ima li prisutnih ljudi drugoga nacionalnog imena. Kad su se u takvoj

⁵ AS, Političko odeljenje 1916 (u daljem tekstu: PO—1916), fasc. V, dos. 3, Pov. br. 10694; Dobrovoljci, 41—44. — Treba napomenuti da je zarobljenika koji nisu želeli da postanu dobrovoljci bilo i među Srbima. M. Cemović je kasnije pisao (*Domovina*, Zagreb, 1. I 1920) da prvih sedam zarobljenika Srba, od kojih je jedan bio Nevesinjac, koje su sproveli u Odesu, nisu hteli da ostanu u Odredu, nego su zatražili da ih vrte u Sibir.

⁶ *F. Potočnjak*, Iz emigracije, knj. IV, Zagreb 1916, 110—11, 116—8; *B. Hrabak*, Jugoslovenski revolucionar Vladimir Čopić u Rusiji (1916—1918), zbornik radova: Vladimir Čopić — život i djelo, Rijeka 1978, 55; Jugosloveni u oktobarskoj revoluciji. Zbornik sećanja, priredio N. Popović, Beograd 1977, 105.

⁷ A-JAZU, Arhiv Jugoslovenskog odbora, dr Đ. Kolombatović A. Trumbiću, iz Odesa 30. III 1916; Dobrovoljci, 191. — Nastalo stanje u odredu nastojao je da sanira konzul M. Cemović sa Kolombatovićem, S. Batonom, Josipom Piškulićem i Furlanićem tako što bi se uz naredbu o zabrani politiziranja pročitao i Cemovićev komentar (*F. Potočnjak*, n. d., IV, 112—3).

⁸ A-JAZU, AJO, fasc. 45/378, F. Potočnjak Odboru 25. VII/7. VIII 1916.

atmosferi sastala trojica Srba, trojica Hrvata i trojica Slovenaca da raspre na najlepší način izgode, nastalo je gonjenje zbog politiziranja.⁹

U carskoj Rusiji su i zvanični srpski krugovi ne samo odbacivali nego naprosto ismejavali svaku moguću Jugoslaviju. U novembru 1916. princeza Jelena (kći kralja Petra I), na svečanom ručku u Jelisavetgradu, počela je govoriti protiv Jugoslavije; to su prihvatili poslanik Spalajković i oficiri iz svite generala Živkovića, zapovednika Korpusa, dok je sam general čitao (iako je prihvatio jugoslovensku ideju).¹⁰ On je bio za »jedinственu i nerazdeljivu državnu celinu — Jugoslaviju«. Niže starešine govornice su samo o »ideji ujedinjenja (Jugoslovena)«, dok je jedan pisao o »jugoslovenskoj Velikoj Srbiji«.¹¹

Treba zapaziti da Hrvati oficiri nisu bili samo jugoslovenski integralci, nego da se kod njih sreće oduševljenje i samo za *srpsko-hrvatsko* a ne jugoslovensko ujedinjenje, tj. da se Slovenci i eventualno kakvi drugi nisu uzimali kao politički značajni činioци. Dakle, tu ima odraza one *dualističke* (ne federativne!) političke klime. Zato se može tvrditi da ideja federativne Jugoslavije, osim izuzetno, nije bila zastupljena u Odeskom dobrovoljačkom telu do marta 1917. Tu koncepciju uneo je tzv. disidentski pokret tek posle februarske revolucije. Termin »supilovci« i »potočnjakovci«, koji su se javili u krizi sa »silovoljcima« poslednjih nedelja 1918, značio je opozicionare u pogledu nacionalnopolitičke orijentacije, ali ne još i ljude federalističkih shvatanja. S obzirom na Supilovu delatnost od sredine 1916. pa do februarske revolucije, kad je pokušavao da postigne nagodbu s Italijanima stvaranjem samostalne Hrvatske pod italijanskom dinastijom, — »supilovci« su se zalagali za izdvojenu Hrvatsku i nastavili su kontakt s italijanskim konzulatom u Odesi. »Potočnjakovci« su bili kritičari linije koja se sprovodila u Korpusu, ali ne sa stanovišta federalizma, jer tada ni Potočnjak nije bio federalist. Nasuprot njima, Marion u neposlatom pismu predsedniku srpske vlade (u proleće 1916) piše samo o velikoj i slobodnoj Jugoslaviji, suprotno Velikoj Srbiji, Velikoj Hrvatskoj ili Velikoj Sloveniji. Od poricanja takvih »velikih« tvorevina polazili su posle februarske revolucije tzv. disidenti, federalisti. Pre revolucije integralni Jugosloveni među Hrvatima bio je Barabaš.¹²

⁹ AS, JO, fasc. I, kopija referata J. Piškulića, S. Batona i D. Grujića Odboru od 2. IX 1916; Jadranski institut JAZU u Zagrebu, Spisi De Giullija, M. br. 18, kopija pisma De Giullija Trumbiću (isto, br. 30, 22. IX 1916, iz Pariza).

¹⁰ AS, JO, fasc. III, dos. 4, Pov. J. br. 1331; Dobrovoljci, 296. — Nije čudno što je zaštitu nad dobrovoljačkom četom u Nježinu preuzela kći kralja Nikole a ne Jelena Karadorđević (B. Hrabak, Česi dobrovoljci u srpsko-jugoslovenskim jedinicama u Rusiji 1916—1917, *Slavonski povijesni zbornik* XXIV, 1987, 2).

¹¹ Dobrovoljci, 85, 99 i 129, 109.

¹² Jugoslovenski dobrovoljački korpus u Rusiji 1914—1918, Beograd 1954, 25, 151 (raport potporučnika Bujhera 4. IV 1917). — O »supilovcima« vidi: B. Hrabak, Komiteti u jugoslovenskoj dobrovoljačkoj vojsci u Rusiji 1917. godine, *Istorija XX veka*, knj. III, Beograd 1962, 288; B. Hrabak, Pojava tzv. disidentskog pokreta među Jugoslovenima u Rusiji 1917. godine, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje* XIII, Slavonski Brod 1976, 3; 15 (Milan Banić se izrugivao tvrdnji da su tzv. disidenti supilovci, italijanski i austrijski agenti); S. Baton pa i Gašpar Pekle su zaista preko Petrograda održavali prepisku sa Supilom (Arhiv CK SKJ, Memoarska građa, Sećanja učesnika oktobarske revolucije, br. 318, V. Haramina).

Kod Hrvata vojnika u Drugoj dobrovoljačkoj diviziji bilo je još očigledno proaustrijskog raspoloženja. Neki kaplar V puka, lički Hrvat, koji je obavljao stražu kod vojnog magacina u selu Daljniku, blizu Voznesenska, kad je bio van dužnosti, na partiji karata kod neke seljanke u susjedstvu, masakrirao je poprsje tada vladajućeg ruskog imperatora Nikolaja II, te je njegov komandant puka imao grdnih muka sa ruskim vlastima.¹³ U vezi s takvim slučajevima zanimljive su bile ocene izrečene na sastanku odbora koji je oko sebe okupio srpski konzul Cemović (12. novembra 1916). U svom referatu član hrvatsko-srpske koalicije dr Milivoj Jambrišak naveo je da se »ne sme ni pomišljati na plebiscit«, ako bi se to za Hrvatsku i Sloveniju zatražilo od velikih saveznika. Jambrišak i drugi Hrvati, oduševljeni za državno i narodno ujedinjenje na toj sednici, dozvolili su mogućnost da se javi »oružani otpor našem ulasku u Hrvatsku«.¹⁴ Držanje bosansko-hercegovačkih Muslimana u Korpusu privuklo je pažnju i zapovednika Odeskog vojnog okruga. Iz muslimanske (šeste) čete Dopunskog bataljona prisilno mobilisani zarobljenici neprestano su bežali, zbog protivsrpske agitacije i to u prvom redu kaplari a ne redovi. Komandant Korpusa u odgovoru pomenutom zapovedniku javljao je: »Uopšte o Muslimanima srpske narodnosti mora se reći, da se oni primaju u Korpus sa isključivom namerom da se ne bi pravila razlika između Srba sve tri veroispovesti. Blagodareći svom religioznom fanatizmu Muslimani Srbi vrlo teško primaju ideju ujedinjenja i oslobođenja srpskog plemena (sa tri njihova naziva), što, razume se, ostavlja ih daleko pozadi Srba pravoslavne i katoličke veroispovesti. Ovo je uzrok njihove malobrojnosti u redovima poverenog mi Korpusa. Udaljenje Muslimana iz Korpusa ja smatram korisnim, jer su oni elemenat dosta nepouzdan i vrlo teško prilagodiv vojnoj službi.«¹⁵

Najposlušniji od austrougarskih Jugoslovena u Korpusu bili su Slovenci. U jednom članku glasila Jugoslavenskog odbora u Odesi, »Slovenskom Jugu«, mladi slovenački književnik Pavel Golja pokušao je da reši dilemu s upotrebom slovenačkog jezika u budućnosti. Dok je jedan deo Slovenaca u Korpusu bio spreman da prihvati srpsko-hrvatski jezik kao književni svih Jugoslovena, drugi su zazirali od toga da im se stvaranjem zajedničke države taj jezik naturi kao službeni. Ukazujući na nepovoljan geopolitički položaj Slovenaca između velikih suseda Nemaca i Italijana i na zahtev da se ni jedan deo narodnosne teritorije ne žrtvuje tuđinu, člankopisac je ukazivao na to da istorijska sudbina nalaže Slovincima ulazak u demokratsku Jugoslaviju na čelu sa srpskim kraljem, u kojoj državi ne samo što neće propasti slovenački jezik, nego će Slovenci upra-

¹³ AVII, X-62-II, br. 24/5, list 1, 2, 18 (Ivan Lenac iz Sv. Jurja kraj Senja, 24. X/6. XI 1916).

¹⁴ AJ, fond 80, grupa: Prepiska između londonskog poslanstva i konzulata, M. Cemović Pašiću sa Str. pov. br. 1012, iz Odese 8/21. XI 1916.

¹⁵ AVII, X-1-I, list 3—4, general Živković general-majoru Marksu sa Pov. D. O. br. 43 od 22. II 1917 (na njegov akt br. 522 od 13/26. II 1917). — Reč je bila o nekoj frazi poručnika Kurtovića, ranjenog u Dobrudži, koja je u aktu osporena (isto). — U vezi s Muslimanima napisane su u Aleksandrovsku dve paskvile na nemačkom jeziku protiv Korpusa, za koje je zapovednik Druge dobrovoljačke divizije tvrdio da nisu napisane u VI puku, nego u zarobljeništvu (isto, br. 2, list 2—3, sa O. br. 197 od 16. II/1. III 1917).

vo tada razviti svoje školstvo i osnovati i svoj univerzitet. Ideja o zajedničkom jeziku Južnih Slovena stara je i uz nju su pristali Stanko Vraz i Ilešič. Ne treba isključiti mogućnost da će u daljoj budućnosti svi Jugoslaveni govoriti zajedničkim jezikom, tim pre što je već slovenačka terminologija podešena prema hrvatsko-srpskoj. Možda će se u tom smislu jednom rešiti i versko pitanje, tako da će katolički Slovenci imati službu božju na slovenskom jeziku.¹⁶

Godina dana života u dobrovoljačkim jedinicama u carskoj Rusiji posebno je važna bila za mlade slovenačke intelektualce. Kad je, primere, 26. marta/8. aprila 1916. kapetan Marion pozvao devet oficira da sastave odbor koji će izraditi osnovu za jedan jugoslovenski odred, pored Srba odbili su to i Slovenci, svakako da se ne zamere mnogo jačim i odlučnijim Srbima. Godinu kasnije, posle raznih glasila o budućim amputacijama jugoslovenskih područja, da bi se održali kao celina, Slovenci su počeli da razmišljaju šta će biti s njima i sami su počeli da se obaveštavaju; Golia je predlagao, kad već kao celina ne mogu ući u Jugoslaviju, da Slovenci vode svoju zasebnu politiku, te da uđu u sastav bilo Austrije ili Italije. Rudolf Trusnovič išao je u Petrograd da se informiše.¹⁷ Tu su ga Krunoslav Heruc i Henrik Tuma odveli Miljukovu i Kerenskom, gde je video da oni rade na tome da osnuju samostalnu hrvatsku diviziju, čime bi se dalje podstaklo podvajanje južnoslovenskih nacija,¹⁸ jer bi to značilo razbijanje i same jugoslovenske ideje. Takve mogućnosti da Korpus u odlučnom trenutku može postati potpora federalista ili razbijača buduće zajedničke države, uvek su najviše zabrinjavale srpsku vladu i vrhovnu komandu, kad je reč o dobrovoljcima u Rusiji.¹⁹

Simptomatično je bilo objavljivanje članka »Hrvatska autonomija i oslobodilačka borba«. Parola o samoupravi bila je sredstvo za utehu i samozavaravanje, koje je Austro-Ugarskoj dozvoljavalo da još više pritiska hrvatski svet; sva carska obećanja i garantije o navodnoj autonomiji ostali su pusto slovo na papiru, a presija je samo menjala formu. Krilatica o autonomiji ulazila je obavezno u programe svih političkih stranaka. To »tvrdokorno zahtevanje kojekakve autonomije« poneli su Hrvati i u rat i u ropstvo. U novim uslovima, kad se Hrvatima pružila mogućnost da uđu u krug velikih saveznika, ta »plemenska autonomija« postaje pogibeljan balast. »Prije svega — pisalo je u članku — bi traženje takve autonomije bilo prema državama saveznicama izraz našeg međusobnog nezadovoljstva i političke nezrelosti i nesposobnosti za slobodu i samostalan državni život. Kako bi opet takva autonomija bila štetna prema vama i prema unutrašnjosti govori jasno već fakat, što takvu autonomiju među recima zagovara i jedna država, koja našim nacionalnim zahtjevima nije osobito sklona, te kojoj bi takva autonomija nesumnjivo konvenirala.« Kao posledica nepoverenja, autonomija bi u budućoj državi bila »izvorom vječnih razmirica, ognjište zala i nesreća«.

¹⁶ *Slovenski Jug* (Odesa) 27. XI 1916, 2—3, Naša bodočnost (bez potpisa).

¹⁷ AVII, X-3-III, br. 18/2, list 1; Dobrovoljci, 191 i 192—3.

¹⁸ Korpus, 152 i 153.

¹⁹ M. Paulová, 270—271; F. Čulinović, Razvitak jugoslavenskog federalizma, Zagreb 1952, 47.

Autonomiju ne zahteva Jugoslovenski odbor, nego »slobodu i potpuno jedinstvo troimenog našeg naroda u jednoj državi«. Samo puno jedinstvo može biti »zalag naše bolje budućnosti«. »Ne zahtjevamo nikakvih posebnih privilegija ni za jedno od budućih jugoslovenskih plemena, nikakvih autonomija koje bi bile na uštrb drugoga plemena, te koje bi krnjile ugled naše države naprama drugim državama, stvorivši je tim autonomijama igračkom u rukama susjeda.«²⁰

Kad su na početku februara 1917. među Hrvatima i Slovencima počele kolati uznemiravajuće vesti da je Supilo »u dogovoru s Italijom nastojao svim silama da ubedi strane sile i same Hrvate, o neophodnosti obrazovanja zasebne hrvatske države pod talijanskom dinastijom kneževa od Abruce«, komandant Korpusa je naredbom skrenuo tim oficirima pažnju da ne nasedaju stranim spletkama. »Ni taj jugoslovenski političar — obrazlagao je general Živković — ni njegovi agenti nisu ni od koga ovlašćeni da vode ikakvu propagandu u gornjem pravcu. Nije pouzdano, da li je oni u istinu vode, ili su takvi glasovi pušteni samo pometnje radi. Ali, ako bi se desilo kakvom nesrećom da doista ima danas takvih čudovišta, koji rade na tome, da njihov narod iz jednog ropstva pređe u drugo, onda su takvi ljudi izdajice svoga naroda, nedostojni da se njegovim imenom zovu. [...] Ja sumnjam da Italija može imati stvarnih namera, da stavi pod svoj protektorat Slovenačku i Hrvatsku, jer joj to niko od saveznika ne bi odobrio [...] Na sreću, i Slovenački, i Hrvatski, i Srpski narod imaju i u Evropi i Americi tako mnogobrojne predstavnike svoje, da je na osnovu njihova rada, koji je dobio internacionalan značaj, jasno da svi oni nalaze jedini spas u punom ujedinjenju našeg troimenog naroda u jednu državu, u jednu celinu. I suviše je jasno bilo do sada, da svako drugo rešenje toga pitanja predstavlja nesreću i postepeno uništenje za sve nas.«²¹

Za tih godinu dana borba protiv Velike Srbije (i Velike Hrvatske) a za »plemensku« autonomiju bila je zapravo borba protiv stvaranja unitarističke monarhije sa srpskim kraljem i praksom nadređivanja Beograda, čak bez obzira bi li se privremeno dobile kakve administrativne samouprave. Predstavnici srpske struje u Korpusu u takvim su nastojanjima videli samo »političku ambiciju« mladih ljudi i težnju oficira da se bave politikanstvom umesto da vojuju. Nigde nije indicirano kako bi izgledale te »plemenske autonomije« i ko bi ih sve uživao, odnosno bi li i Srbi imali zaokruženu svoju teritoriju, na kojoj bi bili gospodari na svome. Čini se da su neki računali sa autonomijama nacionalnih kompleta a ne sa istorijskim pokrajinama; Dalmacija, Istra, Voj-

²⁰ *Slovenski Jug*, 6. XI 1916, 3.

²¹ AVII, X-45-I, br. 1, list 16 i X-25-V, br. 16, Živkovićeva naredba br. 17 od 30. I/12. II 1917. — Vidi i Živkovićev obaveštenje Spalajkoviću od 1/14. II 1917; Dobrovoljci 165—6. — Vidi i Živkovićev izveštaj Spalajkoviću o italijanskoj agitaciji da Supilo radi na samostalnoj Hrvatskoj pod italijanskom dinastijom (X-43-II, br. 34/I od 1/14. II 1917). — Problem su u izvesnom smislu predstavljali i banatski Srbi, naročito u doba tzv. disidentskog pokreta, jer su izlazili iz Korpusa zbog savezničke predaje Banata Rumuniji (X-16-II, br. 10/2, list 2; A. Đurić, Ka pobedi. Ratni dnevnik, Beograd 1938, 27—8). O vojnicima iz Banata pravljani su po jedinicama Korpusa posebni spiskovi, jer su oni odlazili iz Korpusa mnogo više nego ostali Srbi (X-52-I, br. 4). Bili su i osumnjičeni da su posle Dobrudže ubili u vojničkom krugu komandanta II puka.

vodina, Bosna i Hercegovina ili pojedine slovenačke krunovinske zemlje nikad se nisu pojavile u takvim diskusijama.

Kad je izbila februarska revolucija, federativne ideje zapljusnule su celo rusko carstvo, a posebno su bile izražajne u Ukrajini, u kojoj se Korpus upravo nalazio. Prema francuskom ambasadoru. M. Paleologu, Finska, Livonija, Estonija, Litvanija, Poljska, Ukrajina, Đurđijanska i Sibir već su u martu 1917. ne samo reklamirali svoju potpunu autonomiju, nego i svoju nezavisnost. U takvim se uslovima francuskom diplomatu federalizam činio kao najverovatniji ishod državno-pravnog talasanja.²² Ideja federalizma odgovarala je ne samo sitnoj buržoaziji nego i mlađoj srednjoj buržoaziji »nacionalnih oblasti«, dok se krupna buržoazija do toga vremena bila dobro povezala sa ruskom buržoazijom i nije istupala protiv unitarizma. Lenjin, prema mišljenju francuskog ambasadora, kad su boljševici došli na vlast, također je počeo razrađivati misao o političkoj federaciji svih nacionalnosti carevine.²³ Posebno su Ukrajinci nacionalisti tada bili federalisti, nasuprot socijaldemokratima, čiji je prvak Simon Petljura najpre smatrao da Ukrajinci ipak treba da se drže zajedno sa Rusima.²⁴ Čak su se i odnosi između slovenskih naroda i njihovih suseda, na osnovu konkretne razrade panslavističkih konceptija poznatog slovenofila Danilevskog, postavljali u obliku federacije; u jednu federalnu celinu, na primer, ulazila bi Srbija, Stara Srbija, ugarski Srbi, severna Albanija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina, Dalmacija, Hrvatska i Slovenija; u drugu Bugarska, deo Rumelije i deo Makedonije; u treću rusko carstvo sa Galicijom i ugarskim Rusinima; u sledeću češko-moravska kraljevina sa Slovačkom; u jednoj Vlaška i Moldavija sa delom Bukovine i polovinom Transilvanije; Madarska bi bila sa preostalim delom Erdelja; Carigrad bi obuhvatio evropske i azijske predele oko Mramornog mora, sa priobalnim delom Rumelije i obalama Bosfora, kao i sa Galipoljskim poluostrvom, Dardanelima i ostrvom Tenedos, Poljska u tom broju nije bila označena, ali se smatralo da bi bilo mudro da ude u slovensku konfederaciju.²⁵

Za shvatanje nacionalnih problema naroda Balkana i Podunavlja pred februarsku revoluciju i odmah posle njenog izbijanja vrlo je korisna brošura boljševika J. Kamenjeva »Imperijalizam i Balkanska Republika«. Autor nalazi da se između Kenigsberga, Trsta i ušća Dnjestra može nacrtati trougao koji obuhvata prostor naseljen zapadnoslavenskim, balkanskim i drugim narodima, čije političke i etnografske granice podsećaju na srednjovekovnu Evropu; na označenom području postoje težnje da se obrazuju nacionalne države, iako se te zemlje nalaze tek u prvim stadijima kapitalističkog razvitka i njihovi narodi nisu uspeli da se ujedine pod tuđom vladavinom. Osvajačka politika balkanskih monarhija dovela je do pojave malih imperijalista balkanskog tipa. Hegemonističke težnje »Velike Bugarske«, »Velike Grčke« i »Velike Srbije« vodile su balkanskim ratovima, a da se pri tome nije mnogo postiglo na nacio-

²² M. Paléologue, *La Russie des tsars pendant la Grande Guerre*, t. I, Paris 1919, 278—9.

²³ J. Noulens, *Mon ambassade en Russie soviétique*, Paris 1918, 76—8.

²⁴ L. Bach, *Histoire de la Révolution russe*, Paris 1930, 162—4.

²⁵ Ossip-Lourié, *La Russie en 1914—1917*, Paris 1918, 76—8.

nalnom sjedinjavanju. Ujedinjenje toga prostora protiv stranih imperijalista, naročito nemačkih, međutim, može se izvesti samo na osnovu nacionalnog samoodređenja, i to tako da se takve nacionalne jedinice samo iskažu u federativan savez naroda sa jedinstvenom teritorijom.²⁶

S obzirom na tendenciju federalizacije velikog ruskog carstva postaje razumljivo zašto je ruski ministar inostranih dela Tereščenko, koji je zamenio P. Miljukova, povodom Krfske konferencije poslao telegram N. Pašiću izražavajući želju »da će se jugoslovensko pitanje rešiti u smislu potpune jednakosti 'plemena'«. ²⁷ Još pre toga, ruska masonerija pomagala je P. Miljukova, koji je želeo stvaranje jugoslovenske federativne republike.²⁸

Od Jugoslovena stalno naseljenih u Rusiji, Slovenac u Petrogradu H. Tuma širio je preko svog časopisa »Jugoslavija« ideje o jugoslovenskoj federaciji, ali sa antisrpskom oštricom i sa širokom samostalnošću njenih naroda. Njegov prijatelj Hrvat u Moskvi K. Heruc i Garapić zamišljali su Hrvatsku u okviru sveslovenske konfederacije, pod dinastijom Romanova, ali u statusu samostalne zemlje.²⁹

U svojim prvim istupima nezadovoljni oficiri Hrvati i Slovenci u Korpusu nisu formalno iznosili zahtev za federativnu Jugoslaviju, nego su zatražili jugoslovensko ime Korpusa, uz posebne pukove srpske, hrvatske i slovenačke, s potpunom ravnopravnošću jezika, pisma i amblema.³⁰ Jugoslovenski unitarist Barabaš dočekao je te »nacionalne« pukove sa bolom. Tek u četvrtom memorandumu (7. aprila), adresiranom u Odesi na komesara Privremene vlade L. Velihova, saopšteno je da se pristalice političke organizacije u Srpskom korpusu bore protiv Velike Srbije, Velike Hrvatske i Velike Slovenije, istačući: »Naš ideal je bio i ostao — federativna Jugoslavija.«³¹ Peti memorandum (9. aprila) sastavilo je 40 slušalaca škole rezervnih oficira Korpusa; zahtevajući prevod u rusku vojsku, oni su izjavili kako žele da se bore za oslobođenje i ujedinjenje svih Srba, Hrvata i Slovenaca u jednoj slobodnoj federativnoj državi. Zanimljiva je ocena generala Živkovića (31. marta) da se u sku-

²⁶ J. Kamenjev, Imperijalizam i Balkanska Republika, Moskva 1920, 3—20.

²⁷ B. Vošnjak, U borbi za ujedinjenu narodnu državu, Ljubljana—Beograd—Zagreb 1928, 267.

²⁸ J. Tomić, Jugoslavija u emigraciji, Beograd 1921, 106—107.

²⁹ Dobrovoljci, 160; Jugoslovenski dobrovoljački korpus u Rusiji 1914—1918, izd. Vojnoistorijskog instituta JNA, Beograd 1954, 152.

³⁰ AVII, X-1a-II br. 10, list 1—2; Arhiv Zveze komunistov Slovenije (Ljubljana), zbirka dra Janka Kotnika, n° 2; F. Klopčič, Prostovoljci-disidenti, *Naši razgledi* (Ljubljana) od 13. V 1967, 214—215 — Prvi memorandum napisan je 21. III/3. IV 1917. i zahtevao je ravnopravnost u Korpusu (n° 2); drugi je sastavljen u Odesi 22. III/4. IV i zahtevao je prevod u rusku vojsku a ne u zarobljeništvo, jer ako su tzv. disidenti izdajnici, neka se izvedu pred sud (n° 3); treći memorandum pisan je u Odesi 23. III/5. IV (n° 4); on je imao i prilog (n° 6); četvrti memorandum istupio je protiv prevlasti Srbijanaca u Korpusu (n° 4); o tome su pisale novine *Odesskija Novosti* (n° 8, izrezak).

³¹ A. Mandić, Fragmenti za historiju ujedinjenja, Zagreb 1965, 238—239; M. Paulová, n. d., 318—9, 319 (vlada i pet zahteva grupe oficira), 320 (agitacija činilaca izvan Korpusa za Veliku Hrvatsku i federativnu Sloveniju); F. Klopčič, Pavel Golia v Rusiji med revolucijo, *Sodobnost* (Ljubljana), št. 6/1967, 622—623; B. Hrabak, Pojava. 32—3, 36—7.

pini koja je zahtevala punu »plemensku« ravnopravnost, uz promenu imena Korpusa i obrazovanje posebnih pukova, nalaze takvi Hrvati »koji su u vezi sa Supilom i agentima provokatorima Herucom i Tumom i uz pripomoć Italijana dejstvuju preko Gučkova, Miljukova i Kerenskog za Hrvatski Dobrovoljački korpus osnovan na ideji Velike Hrvatske a u koju bi ušla i Slovenija.³² Drugim rečima, bila bi to podela jugoslovenskog prostora na srpski i hrvatski deo, što je uvek odgovaralo buržoaziji ne samo Hrvata nego i buržoaziji država koje su ovu pomagale.³³

U svojoj naredbi za 18/31. mart komandant Korpusa govorio je samo o velikoj i silnoj jugoslovenskoj državi, ne dajući joj druge attribute. Tek od toga vremena pominjao je on i jugoslovensku *ideju*.³⁴ Niže starešine su manje bili spremni na promene. Šef štaba Prve divizije, major V. Maksimović dao je izjavu da su Hrvati u Korpusu otpisani i da su svi napustili dobrovoljačke jedinice.³⁵

O istupu dobrovoljačkih oficira Hrvata i Slovenaca raspravljalo se (24. marta/6. aprila) i na sednici srpske vlade. Suviše realan a tada i nedovoljno obavešten o tome, Pašić je malo pojednostavio shvatanje o akciji nezadovoljnih dobrovoljačkih oficira. On je njihovu odbojnost dovodio u vezu s dva i ranije aktivna pitanja: sa izrazitom nejednakošću u pogledu plata i s opiranjem asimilatorskim velikosrpskim težnjama, koje su se nalazile u osnovi postojanja Korpusa. Pašić nije mogao predvideti da se, primerice, u zahtevima za jugoslovenskim imenom kriju dve sasvim različite želje: jedna, da se jugoslovenskim imenom zbrise realno predominantan položaj Srba u Korpusu (jer bi razdvajanje po »plemenima« pokazalo svu slabost Hrvata dobrovoljaca; zahtev za razdvajanje »nacionalnih« pukova bio je slovenačke provenijencije) i druga, koja je u jugoslovenstvu videla opšti okvir za ostvarenju naprednih političkih stremljenja, koja su počinjala od uspostavljanja federativnog uređenja kao demokratskijeg poretka od unitarističkih režima. Karakteristično je da je Pašić nešto kasnije ruskom otpravniku poslova na Krfu, Pelehinu, objasnio da opoziciju u Korpusu sačinjavaju frankovci, koji ne bi želeli da se ostvari Velika Srbija, u kojoj se ne bi uvažavalo hrvatsko i slovenačko ime, i kojima nije cilj oslobođenje od Austro-Ugarske nego da se od nje iznudi trijalizam.³⁶

Izvesna autonomija Hrvatske u uslovima velikosrpske prevlasti nije bio ustupak na koji bi pristali budući tzv. disidenti. To je jasno rekao u svom

³² Arhiv Zveze komunistov Slovenije, Zbirka dra Janka Kotnika, n° 17; *B. Hrabak*, *Pojava*, 37—8, 42. — Slično kao general Živković mislio je i poslanik M. Spalajković (u telegramu Krfu 29. III/11. IV 1917).

³³ *Dobrovoljci*, 185, 187—8.

³⁴ O tome više: *B. Hrabak*, *Dvojna jugoslovenska država — ideal hrvatske buržoazije*, zbornik radova: *Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine*, Beograd 1989, 217—237.

³⁵ *Novosti* (Zagreb) 26. IV 1917, 3—4.

³⁶ *D. Janković—B. Hrabak*, *Zapisnici sednica Ministarskog saveta Srbije*, Beograd 1976, 394—395; *B. Hrabak*, *Pojava*, 43, 76, 110. — Poznati revolucionar Nikola Grulović o memorandumu tzv. disidenata od 7. aprila: *Jugosloveni u ratu i oktobarskoj revoluciji*, Beograd 1962, 142—143. — Njegov saborac Nikola Kovačević na zboru 10. maja zatražio je oslobođenu Jugoslaviju bez kralja Petra i žandarma (Učastie jugoslovenskih trudjaščihsja v Oktjabrskoj revoljucii i graždanskoj vojne v SSSR, Moskva 1976, 37).

raportu (5/18. aprila) istarski Hrvat Filip Kumbatović: »No uvideo sam i konačno došao do zaključka, da Srbija ne vodi se ovom (= jugoslovenskom) idejom i na načelima na kojima ona bazira, već da ona ide za tim da stvori Veliku Srpsku Državu, u sastav koje bi ušao samo neznatan broj Hrvata i Slovenaca sa izvesnom autonomijom, a pod njenom hegemonijom.« Pod boljševicima vrlo značajan (a tada još unitarni pa i integralni Jugosloveni, za koga je jugoslovensko ime potiralo »plemenska« imena) Gustav Barabaš, ne pridajući suviše važnosti pojavama koje su ukazivale na hegemonističku tendenciju kod Srbijanaca, ustao je protiv poslednjih odluka srpske vlade, kojima »korpus se raspada na Srpski, Hrvatski i Slovenski, i time pada sve ono Jugoslovensko, a nastaje rad oko jačanja svakog od triju imena, svakog u svom pravcu«; jedino jugoslovenstvo »nas može ujediniti i složiti«. ³⁷ Kao što se vidi, svi disidenti nisu duvali u isti rog. Najrevolucionarniji elementi dotad su doista bili integralni Jugosloveni, koji kad su videli da se njihovo iskreno jugoslovenstvo može ostvariti jedino federalizmom, prihvatili su ga i davali mu »plemenski« nezainteresovanu sadržinu. Tek od toga vremena »jugoslovenska ideja« u dnevnom žargonu znači u Rusiji nastojanje da se zasnije jugoslovenska federativna zajednica.

Do sredine maja iz Korpusa je izašlo 80 oficira Hrvata i Slovenaca dok se izlaženje vojnika nastavilo sa produblivanjem revolucije u Rusiji i posle prvog maja. Disidenti oficiri pozivali su se na Supila i Potočnjaka i njihovo načelno razmimoilaženje sa Jugoslovenskim odborom. Srpski poslanik u Petrogradu očekivao je da će se pokrenuti pitanje o samostalnosti Hrvatske i Slovenije. ³⁸ Na zboru vojnika u Bolgarki (10. maja) Nikola Kovačević je rekao: »Nama u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini ne treba kralj Petar i gedže-žandarmi.« ³⁹ Pomen posebno zaokružene jedne pokrajine u sastavu Jugoslavije svakako bi govorio da su vojnici revolucionari imali u vidu federativnu jugoslovensku republiku, dok su oficiri disidenti računali sa secesijom ili bar konfederacijom. Komandant Korpusa je (30. maja) referisao da su »razni austrijski i bu-

³⁷ B. Hrabak, Pojava, 63; AVII, X-28-II, br. 19/4, list 13; X-42-IV, br. 23/69, list 37-8'. — O disidentima oficirima još u toku 1917. izricane su razne ocene. Predstavnik Jugoslovenskog odbora u Petrogradu antiboljševik Ante Mandić smatrao je da je idejni vođ disidenata bio Zvonimir Švrljuga i da mladi oficiri poprmiše ideje ruskih anarhista, opomenuvši F. Potočnjaka da se njegovo ime pominje u vezi sa disidentima (A-JAZU, A-JO, fasc. 15 i 108; Dobrovoljci, 272—3). Poverenik Jugoslovenskog odbora u Odesi dr Milivoj Jambrišak javio je Odboru 22. jula 1917: »Kad je uslijed revolucije nastao i kod nas disidentski pokret, tvrdili su disidenti da rade prema informacijama dra Potočnjaka, koji da misli da Hrvati i Srbi ne mogu živjeti u unitarnoj državi, jer su Srbi imperijalisti koji žele Hrvate i Slovence samo izrabljivati itd.; da Srbi i Hrvati nisu jedan narod i da samo zdravi interesi Hrvatske traže da se iskoristi položaj Srbije za naše emancipovanje iz Austrije itd.« (A-JAZU, A-JO, fasc. 108). Ante Kovač (Impresije iz jedne epohe, Zagreb 1923, 23—4) kasnije je pisao da su disidenti bili pod idejnim uticajem odeskih Jevreja, germanofila i frankovaca, i da su od njih primili parolu o Srbima hegemonistima. Srbijanac Minić u službi kralja Nikole tvrdio je da su jugoslovenski oficiri u Odesi zatražili konfederaciju (*Srpski list*, Ženeva, 15/28. VII 1918, 2). Publicist Vuk Dragović smatrao je »da je disidentstvo bilo bunt a ne ideologija« (Jugosloveni u Rusiji za vreme velike oktobarske revolucije, građanskog rata i inostrane intervencije, Beograd 1959, str. 166 rukopisa dobijenog na čitanje).

³⁸ AJ, 80-XI-320, Spaljković 6/19. V 1917, sa br. 472.

³⁹ Dobrovoljci, 35.

garski agenti i provokatori još do revolucije, a naročito posle revolucije razvili kod Hrvata i Slovenaca u Korpusu postojeću već kod nekolicine od njih (frankovci) političku ambiciju u stvaranju federativne Jugo-Slavije. Za ostvarenje ovoga, trebalo je po njihovom mišljenju ili stvoriti korpus iz Srba, Hrvata i Slovenaca austrijskih podanika, bez Srba iz Srbije koji su monarhisti i koji im za izvojevanje ovog plana smetaju, ili uništiti Korpus, ovaki kakav je sada, te da ometaju Srbiju u izvođenju svojih monarhističkih i megalomanskih ciljeva.« Iskaz je pojačao tvrdnjom: »Namera im je jasna: Stvaranje Jugo-Slavije kao federativne republike sa potpunom ravnopravnošću Srba, Hrvata i Slovenaca.« Pojavu takvih koncepcija on je opravdavao »duhom današnjeg vremena u Rusiji«, a prvu najavu pokreta vremenski je odredio sa istupom nekolicine oficira Hrvata i Slovenaca 12/25. marta 1917. Kao izrazite republikance general Živković označio je Slovence. S obzirom na situaciju, general je smatrao da je zgodan novi naziv, naložen od Srpske vrhovne komande: Dobrovoljački korpus Srba, Hrvata i Slovenaca.⁴⁰

Manje revolucionarni elementi iz redova oficira Hrvata u svojim izjavama u povodu prelaska u srpsko državljanstvo pokazali su da vode pažljiv politički raboš. Jedan među njima, Đuro Stažić (IV puk) je pre dolaska u dobrovoljce računao ne samo sa ujedinjenjem »na temelju potpune ravnopravnosti svakog pojedinog imena raznoimenog naroda« nego i sa Srbijinom slavom jugoslovenskog Pijemonta (s tim da narod odluči o formi vladavine); njemu je bilo jasno da Velike Hrvatske ne može biti ako pobede sile Antante, ali je skretao pažnju da se Centralne sile, kao i u slučaju Poljske, »nose planom Jugoslavije u okviru Austro-Ugarske«. Preokupaciju takvim mogućnostima pokazivala je i akcija Jugoslovenskog odbora u vezi sa krunisanjem Karla, kad je Odbor zatražio da njegov petrogradski ogranak »organizuje među Jugoslovenima u Rusiji sastanke, na kojima je imao da bude dignut protest protiv nametanja ovakvog ujedinjenja i ovakve Jugoslavije«. Austro-Ugarska ili maia Jugoslavija nije se u pogledu teritorija kojima bi raspolagala Hrvatska mnogo razlikovala od Hrvatske u jugoslovenskoj konfederaciji, te je držanje takva dva gvožđa u vatri bilo razumljivo. I u uslovima takve neiskrene ali ipak ozbiljne akcije neprijatelja, srpska vlada nije dala izjavu o uređenju i nazivu buduće države ostavljajući da o tome odluči narod, umesto da još za vreme rata, kad se (kao u Rusiji) postavilo pitanje o reviziji međusavezničkih ugovora, prihvati jedna opšta jugoslovenska organizacija u savezničkim državama i u SAD koja bi imala pred svetom legitimaciju da govori u ime Jugoslovena u ropstvu.⁴¹

Kod pojedinih disidenata starijeg uzrasta bilo je pokušaja mirenja s platformom da se u tom slučaju nastoji preuzeti sam Korpus. Prilikom

⁴⁰ Veliki rat Srbije za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca 1914—1918 g., knj. XXIII, Beograd 1933, 93—4; AVII, III-18, 508—12; X-3-III br. 16/42, list 3; X-2-II, br. 6/151, list 1—1'; III-111, br. 17, n° 14977. — Ministarstvo vojno jedinstavno je protokolisalo mišljenje: »Uzrok su agitacije sa strane, težnje za federacijom bez suprematije« (X-2a, br. 1, n° 1105).

⁴¹ AVII, X-42-IV, br. 23/69, list 39—40, izjava u povodu naredbe komandanta puka od 4/17. aprila 1917, O. br. 509.

odlaska iz Odese (u maju 1917) Stipo Landikušić je odboru »Organizacije hrvatskih i slovenskih disidenata« ostavio podužu belešku, u kojoj je, pre svega, kritikovao manjak ikakve forme u radu. Doslovno je pisao: »Ako se nađe historičar i bude se bavio našim političkim pokretom, te ga htjedne ocrtati, razjasniti, on će naći dosta veliku prazninu i to prazninu u glavnim pitanjima [. . .] Tražiti će on je li pokušano izmirenje, tko je to kušao, što je predlagao, što je traženo i tada rasuđivati, čija je krivnja da do pomirbe nije došlo.« Za moguće pregovore sa bivšim članovima Bosanskog sabora Nježićem i A. Petrovićem, Landikušić je zatražio da se zahteva da se Korpus konstituiše kao revolucionarna vojska Jugoslovena iz neoslobođenih krajeva, a ne kao regularna trupa Srbije. Verovatno da olakša razgovore sa srpskom stranom, bio je protiv toga da se vodi dijalog sa Aleksandrom Srbom i ostalim »crnorukcima«, što je zagovarao hrvatizovani Slovenac iz Sarajeva Alojz Premužić.⁴²

Federalizam oficira disidenata prvih nedelja februarske revolucije, kao odraz i odjek te revolucije, bio je nerazlučen — samo je istaknuto »federativno ravnopravno načelo«.⁴³ Dok su neki još u drugoj polovini aprila uopšteno govorili da im je credo Jugoslavija »sa potpunom političkom i kulturnom slobodom i ravnopravnošću sviju podanih građana i nacionalnosti«,⁴⁴ drugi, kao protivnici i Velike Srbije i Velike Hrvatske, odbili su da prime srpsko državljanstvo — »pošto mi ne mogu dati garantije da li Vlada Kraljevine Srbije ide za federacijom jugoslovenskih plemena, ili pak za tim, da jugoslovenske zemlje ujedini u centralističkom smislu s Kraljevinom Srbijom na čelu«.⁴⁵ Kad oficiri disidenti pominju federaciju Jugoslavije, oni je tada još nisu bliže odredili, te se pod tim pojmom obično razumevala konfederacija, s punom samostalnošću hrvatske države. Oni veštiji, upravo znajući da mogu postojati sumnje sa njihovim pojmom federacije, nisu je pominjali, nego su navodili samo »nezavisnu jugoslovensku državu, sazdanu na demokratskim načelima pravednosti«. Tako je postupio, na primer, Milan Banić, najizrazitiji predstavnik disidentskog pokreta u svom memorandumu predatom 17/30. maja u Odesi adutantu Kerenskog.⁴⁶

Najjednostavnije su definisali svoj federalistički ideal oficiri i đaci koji su istupili iz Korpusa svojom deklaracijom u Odesi maja 1917: »Naš nacionalno-politički ideal bio je i ostaće ideal jugoslovenski, tj. ujedinjenje svih Srba, Hrvata i Slovenaca u jednu potpuno slobodnu i nezavisnu državu: Jugoslaviju, osnovanu na načelima demokratije i potpune ravnopravnosti svih triju narodnosti [. . .] Dosljedno provedeni princip

⁴² Historijski arhiv Zagreba (u daljem tekstu: HAZ), Banićeva zbirka »Disidentski pokret«, bez broja, Odesa 13. V 1917; B. Hrabak, Pojava, 38.

⁴³ A-JAZU, A-JO, fasc. 108/VI; Dobrovoljci, 379 (referat A. Mandića, upućen profesoru F. Barcu, iz Londona 3. III 1919). — Za Ljubu Leontića, oni koji su izašli iz Korpusa, a koje je oklevetao jedan raport generala Živkovića, bili su za federativnu Jugoslaviju (Jugoslovenski odbor u Londonu, Zagreb 1961, 252, bl. 12).

⁴⁴ AVII, X-42-IV, br. 23/69, list 1 (Miljko Jug).

⁴⁵ AVII, X-28-II, br. 19/4, list 16 i X-42-IV, br. 23/69, list 44 (Franjo Perčić).

⁴⁶ Arhiv Zveze komunistov Slovenije, zbirka dra J. Kotnika, br. 47. — Kod disidenata vojnika, čak i kod Srba, bilo je antisrbijanskog raspoložnja (Učestie, 37).

ravnopravnosti može dovesti jedino do federacije hrvatskih i slovenačkih zemalja po uzoru Švajcarske ili Severno-američkih ujedinjenih država. Usled toga je naš ideal federativna Jugoslavija.⁴⁷ Ta je koncepcija takođe bila konfederativna, jer dok je hrvatskim i slovenačkim zemljama odredila bliže uređenje, u pitanje uređenja ostalih delova zemlje nije ulazila, te je to ostavljala srpskim partnerima na volju i izbor.

Kao što je poznato, švajcarski su kantoni manje planinske celine, nastale kao rezultat geografskog okruženja i načina privređivanja koje su u toku borbe sa nemačkim carevima stekle i istoričnost svojih međa: one su prilično lepo uspele da rasporede te krajeve i prema nacionalnom načelu. Kantonalni je sistem pogodniji za teritorije sa zemljištem različitim u pogledu fizičko-geografskih i privrednih osobenosti i za oblasno grupisanje nacionalno različitog življa. Na primer, u Hrvatskoj, Dalmaciji te Bosni i Hercegovini može postojati više takvih kantona (ravničarski Srem sa istočnom Slavonijom, sa većinom srpskog stanovništva; središnja i zapadna Slavonija sa gotovo čisto hrvatskim življem i ravničarsko-brdskom poljoprivredom; brdsko područje Korduna, Banije i Like sa izvesnom prevagom Srba; Zagorje i ostala kajkavska zona brdsko-ravničarska; severna Dalmacija sa prevagom hrvatskog stanovništva; srednja i južna Dalmacija sa otocima koja živi od pomorske privrede sa gotovo čisto hrvatskim pučanstvom; zapadna Hercegovina sa dolinom Neretve kao hrvatski i istočna Hercegovina kao srpski deo stočarske Hercegovine; Bosanska krajina, pretežno ratarska sa srpskom većinom; itd.). Federalno uređenje SAD nema ništa zajedničko sa nacionalnim određivanjem; tu federalne države nisu nastale na osnovu starih feudalnih granica. Teško je tvrditi da su najmlađi među disidentima, tzv. junkeri iz odeskih vojnih učilišta, baš tako shvatili kantonalni sklop, ali se ipak mora zaključiti da tip federalizma, koji su oni u vreme najvećeg progresivnog rasta revolucije u Rusiji izabrali, predstavlja najnapredniji i najpodesniji model federalizma koji nije polazio od istorijskih međa, ni pokrajina, ni županija; oni nisu pokretali ni osetljive istorijske argumente o pripadnosti Bosne i Hercegovine. Ipak, ne treba isključiti mogućnost da je i najmlađa generacija tzv. disidenata intelektualaca računala sa »plemenskim trojstvom i sa kantonalnim uređenjem« samo u okviru »plemenske autonomije«. Srpska jedinica u takvom trojstvu mogla je biti uređena i centralistički. Pri tome nije dodirnuto ni najosetljivije konkretno pitanje o monarhističkom ili republikanskom uređenju države odnosno srpske federalne zemlje. O konfederativnoj usmerenosti takve federacije svedoči jedna dopuna na ruskom jeziku, u konceptu datiranom u Odesi 29. maja (po novom): »Naš ideal, znači, jeste federativna Jugo-

⁴⁷ AS, JO, fasc. IV, K Pov. br. 635; fasc. I, Lukačević 1/14. IX 1917; AVII. X-1a-II, br. 10, list 1-2'; A-JAZU, A-JO, fasc. 108; A-ZKS, Zbirka J. Kotnika št. 77; Dobrovoljci, 259. — Deklaracija nosi datum 3. juna (po novom), a objavljena je kao prilog 167. broja lista *Odeskii Listok* od 7. juna (po novom) (prema belešci u A-ZKS). Njeni su potpisnici: Dragan J. Mirković(?), Baltazar Tonković, Miroslav P. Bošnjak, Božo Turina, Josip I. Smolčić, Viktor Emeksberger (?), Viktor M. Haramina, Ljubomir Jesih, Mar. Štiglić, Vladimir Magdić, Zlatko Car i drugi, ukupno 105 potpisa (među kojima i kasnije poznati osječki istoričar Kamilo Firinger); F. Klopčič, Ob pedesetletnici dve deklaracije za zjedinjenje Slovencev, Hrvatov i Srbov, *Problemi* 53 (maj 1967), 721-6.

slavija ili Sjedinjene jugoslovenske države.«⁴⁸ Takve sjedinjene države savez su (konfederacija) a ne savezna država (federacija).

U memorandumu, koji su potporučnici Gašpar Pekle i Roman Šovari predali vrhovnom zapovedniku ruske vojske generalu M. V. Aleksejevu u ime svih oficira, vojnih pitomaca i vojnika stajalo je (3. juna): »Težnja za oslobođenjem i ujedinjenjem svih Srba, Hrvata i Slovenaca u jednu samostalnu državu, u kojoj će svaki od tri pomenuta elementa uživati potpunu ravnopravnost u svakom pogledu, dovela nas je u redove Srpskog dobrovoljačkog korpusa. Mi nismo priznavali niti priznajemo nikakvu hegemoniju ili suprematiju jednog plemena nad drugim, jer smo duboko ubeđeni da svaka takva pojava neminovno dovodi do opšte nesreće za sva tri plemena. Nikakva Velika Srbija, nikakva Velika Hrvatska ili Velika Slovenija. Naš ideal je bio i ostaje: Federativna Jugoslavija.«⁴⁹ Nešto stariji disidenti, dakle, govoreći u ime svih izašlih iz Korpusa, nisu pominjali federativni poredak SAD i kantonalni sklop Švajcarske. Ipak, kao da se nije mislilo o nekom centralizmu u okviru posebne narodnosne uprave, jer je o tom disidentskom federalizmu pisao Jugoslovenskom odboru dr Ante Mandić, nesumnjivo zakleti protivnik disidenata: »Njihov program je federalizam Jugoslovena uz podržavanje najšire autonomije.«⁵⁰ Ta najšira autonomija ne mora se tumačiti samo kao sistem sa najširim ovlašćenjima federalnih jedinica nego i kao najšira samouprava u sklopu samih federalnih celina, tj. dalje širenje autonomizma. U svakom slučaju, u toku jačanja revolucionarnog procesa u Rusiji i samog disidentskog pokreta, od najpre samo načelnih postavki o federalizmu krenulo se dalje u njegovoj razradi. U referatu Dobrovoljačkom odeljenju Korpusa (koji je sastavio nekadašnji zemunski sudija Adam Gašparović, veran politici Jugoslovenskog odbora) od 1/14. septembra 1917. jasno je stajalo da su tzv. disidenti zahtevali i: »Da se tačno odredi politička i pravna konstrukcija buduće zajedničke državne organizacije (federativno, ravnopravno načelo).«⁵¹

U kratkom Banićevom konceptu o programu organizacije disidenata stoji jasno kao prva rečenica: »Svrha organizacije je federativna Jugoslavija na demokratskim načelima.« To bi se postiglo »i formiranjem dobrovoljačkih legija«, pošto se osnuju zarobljeničke organizacije a zatim ljudi uvedu u rusku vojsku, uz vezu sa londonskim Jugoslovenskim odborom i eventualno sa srpskom vladom odnosno s organima koji su radili po njenim uputstvima.⁵² U sastavu pod naslovom »Naši zahtjevi« od 5. jula vaskrsava se zamisao iz koncepta 29. maja: »Konekventno proveden princip ravnopravnosti zemlje može donijeti samo federaciju po uzoru Švajcarske ili Sjevernih Udruženja američkih država. Dakle taj naš ideal može da bude i jest samo federativna Jugoslavija ili Udru-

⁴⁸ HAZ, zbirka »Disidentski pokret«, br. 1, 28. VI 1917, OD. br. 1, Odesa 29. V 1917.

⁴⁹ Učešće jugoslovenskih radnih ljudi u oktobarskoj revoluciji i građanskom ratu u SSSR, Beograd 1979. 36.

⁵⁰ A-JAZU, A-JO, fasc. 8/17; Dobrovoljci, 214 (Petrograd, 29. VI/12. VII 1917).

⁵¹ Dobrovoljci, 314.

⁵² HAZ, »Disidentski pokret«, br. 11, 28. VI 1917.

žene jugoslovenske države.«⁵³ Karakterističko je što je u posljednjoj formulaciji upotrebljena množina, koja bi svakako upućivala na konfederaciju. U Banićevoj izjavi ruskom ministru vojske i mornarice od istog 5. jula stoji samo: »nezavisna jugoslovenska država sazdana na demokratskim načelima«, uz pozivanje na memorandum od 9. aprila.⁵⁴ Podašavanje izjava bila je opšta značajka svih službenih podnesaka ljudi disidentskog kruga, i ono je ukazivalo na neiskrenost i nedorečenost pravih misli.

Politički i državnopravni pluralizam polazio je od konstatacije da nije reč o jednom višeimenom narodu nego o tri samostalne nacije, koja svaka ima pravo na samosvojnu državnost. O nacionalnim pravima svake od jugoslovenskih nacija (koja ne smeju trpeti tuđe presizanje) P. Golia, M. Banić i J. Kotnik otvoreno su pisali u svojoj poslanici Jugoslovenskim odboru na sredini oktobra.⁵⁵ Čini se da je izjašnjenje u vezi sa Odborom bilo potrebno, jer je njegov predstavnik o federativnom projektu disidenata drukčije izveštavao svoju centralu. U povodu memoranduma A. Mandić je zabeležio »brbljanje o federaciji«, tvrdeći: »Kako vidite iz njihova memoranduma, ideja 'federacije' koju su tako zagovarali u starom rusko-njemačkom ministarstvu Štirmera pomoću Geruca i drugih našla je privrženike. Na sreću se mnogi kaju i mnoge je već danas sram. Kraj ove opće babilonije proći će ovdje stvar neopaženo, ali zato će je Talijani i Nijemci dobro zapamtiti.«⁵⁶

Još dok su tzv. disidenti odlazili iz jedinica i pri tome bili izlagani ruglu (pa i batinama) izašao je jedan patriotski pisan članak (»Kuda odlazite«), koji je u smirenom tonu zapravo apelovao na povratak disidenata u Korpus, nalazeći da njihova nepromišljenost sa federalizmom i nije najvažnija stvar. »Hoćete li — stajalo je u napisu — samostalnu Hrvatsku i Slovenačku, ili hoćete federaciju tih zemalja sa Srbijom, ili hoćete da one sa Srbijom sačinjavaju jednu i nerazdvojnu državu — vama je jedino mesto i dužnost, pa ma šta od toga hteli i želeli, da se za ostvarenje te želje borite u 'Korpusu Srba, Hrvata i Slovenaca'.« U sledećem broju »Slovenskog Juga« predstavnik Jugoslovenskog odbora M. Jambrišak prešao je u otvorenu licitaciju, te je demagoški završio članak rečima: »Tko tvrdi da Jugoslavija neće biti federativna ili obratno? Tko ima pravo oktroisati narodu svoje mišljenje? Treba sačekati dok se rat ne završi i dok se da mogućnost narodu da se izjavi, a onda se imamo svi tome pokoriti.« Kad se mladi izopštenici nisu osvrnuli na takav mamac, organ Jugoslovenskog odbora u Odesi ih je javno prekorevao da im je glavna briga federativna Jugoslavija a ne borba za oslobođenje i ujedinjenje.⁵⁷

⁵³ Isto, br. 72. — To se bez nejasne formulacije »udružene jugoslovenske države« ponavlja i u predstavci 19. VII/1. IX 1917 (Učestie, 50).

⁵⁴ HAZ, »Disidentski pokret«, br. 70.

⁵⁵ A-ZKS, zbirka J. Kotnika, št. 2/II.

⁵⁶ B. Hrabak, Jugoslovenski odbor prema tzv. disidentskom pokretu u Rusiji 1917. godine, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije* 5, Sl. Brod 1967, 317—318. — Supilovac De Giulli pisao je Meštroviću (1. avgusta 1917) da je rasep u dobrovoljačkim jedinicama u Rusiji nastao zbog pitanja federacije i da je Trumbić pretrpeo potpun neuspeh u dobrovoljačkom pitanju (Jadranski institut JAZU, Spisi De Giullija, M. br. 90).

⁵⁷ B. Hrabak, Jugoslovenski odbor, 325—6.

Tu liniju zastupao je još 12/25. juna pukovnik D. Kušaković, kad se kao zastupnik komandanta Druge divizije naredbom obratio vojnicima: »Prema ovome pozivam svu g. g. oficire, podoficire, kaplare i redove 2. divizije, da pred onima (: neprijateljima) imaju samo gornji zajednički cilj, tj. rušenje birokratske Austrije i oslobođenje slovenskog naroda koji pišti pod udarcima Austro-Ugarskog biča. Formiranje pak budućih slovenskih država na razvalinama Austro-Ugarske ostavimo da reše merodavni faktori u sporazumu sa željom naroda kome i mi pripadamo i gde ćemo i mi imati da damo svoj glas u svoje vreme.«⁵⁸ Jedan iz štaba Korpusa, koji je pod pseudonimom »Černomor« neprestano polemisaio sa proturenim člancima u odeskim listovima u prilog tzv. disidenata, javio se (9/22. jula) zanimljivim napisom (»Jugoslovensko delo u Rusiji«): umesto sporova o detaljima budućeg ustrojstva federativne Jugoslavije, treba bratski saradivati u Rusiji na jugoslovenskoj ideji.⁵⁹ Takvo pisanje kao da je sugerisalo da i srpska strana u načelu eventualno prihvata nekakvu federativnu Jugoslaviju, ali da momentat zahteva da se svi izbore za ono polazno — za samo oslobođenje i ujedinjenje Jugoslovena. Izložene misli bile su konceptije odeskog kruga disidenata, dakle mladih hrvatskih i slovenačkih intelektualaca u vojničkoj odori u velikom industrijskom i radničkom središtu, u kojem je nesmetano bujala revolucija. Čini se da tzv. disidenti u glavnim grupama, najpre u Jekaterinoslavu a potom u Kijevu, nisu dosegli taj nivo zrelosti i razrađenosti u svom federativnom modelu. U izveštaju po dolasku u Solun (februara 1918) potpukovnik Nikolić, koji je od štabnih oficira Korpusa najviše kontaktirao sa izopštenicima, referisao je da dobrovoljci-disidenti, »zamišljaju i žele zajednicu sa nama iz Kraljevine Srbije na podlozi stvaranja jedne države — Jugoslavije,« koja bi garantovala svakoj pokrajini autonomnu slobodu. »Mi smo pak težili, tako vaspitani i tako upućeni, da radimo na stvaranju Velike Srbije. Što je najglavnije, niti smo mi niti su pak oni bili svesni šta je bolje i korisnije za naše pleme. Obe strane nisu imale jasne direktive niti naše centralne uprave, niti pak oni od narodnih vođa i jugoslovenskog komiteta.« Neposredno posle donošenja Krfske deklaracije isti potpukovnik Nikolić bio je upućen u Kijev da, uz pomoć profesora T. G. Masarika, radi na izmirenju sa tzv. disidentima. On se tom prilikom sastao sa S. Landikušićem (u Bosni hrvatizovani Slovenac) i Žankom (dalmatinski Hrvat, integralni Jugosloven) iz kijevskog Jugoslovenskog udarnog bataljona. Ta dvojica, koji su za Krfsku deklaraciju saznali iz novina, bili su zadovoljni njome, te su izrazili mišljenje da bi se na toj osnovi kijevski disidenti vratili u Korpus. Kao jedan od tri uslova za povratak u Korpus naveli su — dolazak predsednika i još dva člana Jugoslovenskog odbora, svakako da bi se iz najkompetentnijeg izvora upoznali sa pravom sadržinom i intencijama Krfske deklaracije.⁶⁰

U toku avgusta 1917. krug hrvatske i slovenačke buržoazije, sa listom »Jugoslavija« proširio je svoj uticaj i na starije oficire disidente pa i na

⁵⁸ Dobrovoljci, 267—8.

⁵⁹ *Odesskii Listok*, 9. VII 1917, n° 170.

⁶⁰ AVII, X-2, br. 42; Korpus, 146 i 179—80.

one u Kijevu. List je izražavao raspoloženje liberalnog građanstva u redovima izopštenika i zalagao se za ujedinjenje u jugoslovensku demokratsku državu. Tendencija je bila napredna, mada federacija nije pominjana.⁶¹ Posle Krfske deklaracije buržoazija Jugoslovena iz Austro-Ugarske u izbeglištvu nije pominjala federaciju, i to je postala prava parola sitne buržoazije.

U isto vreme ideolog disidentskog pokreta (i kasnije komunist) Zvonimir Švrljuga razrađivao je neka pitanja vezana za odnose južnoslovenskih nacija, dakle i za uređenje njihove buduće zajedničke države. On je polazio od toga da su odnosi između Srba i Hrvata drukčije prirode nego odnosi između, na primer, Hrvata i Slovenaca ili Srba i Bugara i slično. Razrađujući federalističke zamisli, on je tvrdio da spoljna politika Srba i Hrvata mora biti ista u svim pitanjima, ali da »Hrvati i Srbi moraju imati dvije paralelne unutrašnje politike«. Švrljuga je ustanovio da su narodni jezik i još neka nacionalna obeležja kod Srba i Hrvata zajednička, ali da ne samo ne postoji jedno i zajedničko nacionalno ime, nego da uz posebna nacionalna imena idu i posebne nacionalne svesti. »Teoriju o jednom narodu stvorili su i ispovedaju je oni, koji hoće da se Hrvati i Srbi ujedine, pošto se samo tako mogu oduprijeti mnogobrojnim zajedničkim neprijateljima. No propovijedajući narodno jedinstvo teoretičari često zaboravljaju da toga jedinstva u praksi nema i da ga treba istom stvoriti [. . .] Dakle u svakom slučaju, kada se radi o tuđinskom napadaju (na zajedničku jezičku teritoriju — BH) svi Hrvati i svi Srbi dužni su dati složan otpor, bez razlike, da li je tuđinac napao u isto vrijeme i na Hrvate i na Srbe, ili samo na Hrvate ili Srbe. Zato je napr/imjer/ pitanje, hoće li Istra i Dalmacija ostati hrvatskim zemljama za Srbe i te kako važno, kao što je opet za Hrvate i te kako važno pitanje hoće li Makedonija i Banat ostati srpskim zemljama. Drugim riječima, Hrvati i Srbi dužni su imati jednu te istu vanjsku politiku, jer u svim pitanjima koja se tiču odnošenja prema drugim narodima, pitanje je zemlje daleko važnije no pitanje imena [. . .] Zajednički interesi cjeline moraju se dovesti u sklad sa posebnim interesima jednog i drugog dijela. Hrvatima i Srbima mora se dati mogućnost da ostvare sve svoje specifične ideale jer će se samo u tom slučaju moći ostvariti i zajednički ideali.« Još u idejama o jedinstvu Srba i Hrvata, Švrljuga je u leto 1917. prihvatio ime »Jugosloven«, ako bi tri narodna individuum mogla biti jedna nacija; ali, odmah dodaje da mu se ne čini da je to izvodljivo, jer se niko ne bi smatrao kao Jugosloven u smislu nacije, jer bi se morao osećati kao anacionalan. Na kraju je Švrljuga zaključio da je ideja jugoslovenskog a posebno srpsko-hrvatskog ujedinjenja tako opravdana, da su joj sve fraze ne samo suvišne nego i štetne. Originalne i za dotadašnje stavove tzv. disidenata divergentne (naročito za Slovence) bile su i njegove tvrdnje da su »Velika Srbija« i »Velika Hrvatska« ne imperijalizam i šovinizam nego zavetne misli usmerene oslobodilačkoj akciji i ujedinjenju.⁶² Tako je usvojio sve što se moglo primiti i

⁶¹ I. Očak, Jugosloveni u Oktobru, Beograd 1967, 67.

⁶² Jugoslavija (Petrograd), br. 7—8, 9. VII 1917, 38—40; B. Hrabak, Jugoslovenski odbor, 328.

što je vodilo zajedničkom osnovnom cilju,⁶³ samo da se u odlučnoj prekretnici koju je značio rat obezbede hrvatski (ali i srpski) parcijalni interesi, zahtevajući usaglašavanje tih interesa gde se sučeljavaju. Buduća federacija imala bi prevashodno spoljnopolitičku funkciju, tj. bolje i potpunije ostvarenje i očuvanje nacionalnih interesa udruženih.

U novim uslovima, posle donošenja Krfske deklaracije i Supilove ocene,⁶⁴ tzv. disidenti su počeli da se povlače, ne razrađujući dalje svoje federalističke koncepcije i više akceptirajući revolucionarnu misao jugoslovenskih boraca za socijalna prava. Jugoslovenska ideja, kao antiimperijalistička, u konkretnim uslovima i revolucionarna, prema pisanju petrogradske »Jugoslavije«, počela je prodirati i među Jugoslovene koji nisu u isto vreme bili revolucionari; upravo zato što nisu bili revolucionari, oni nisu bili zapravo ni jugoslovenski zagrejani. U Habsburškoj Monarhiji nisu uživali slobodu, ali su držali da im je dobro. Vlastodršci u Zagrebu, Sarajevu i Ljubljani bili su samo filijale Beča i Pešte, jer su tvornice, promet i veleposed imali u rukama stranci. U takvim uslovima razvio se poseban mentalitet domaće inteligencije, čije su osnovne karakteristike bile nedemokratskost i sebičnost; stoga ni intelektualci-političari nisu mogli izražavati prave narodne potrebe i interese. Među njima bilo je malo pravih revolucionara, a samim tim i istinskih Jugoslovena, jer su oni zahtevali slobodu samo za svoj narod i borili se samo za svoj interes; kad im se u Rusiji pružila prilika da lično postanu slobodni, kao pripadnici Korpusa, oni su postali samo »pobunjeni robovi« a ne i vođi naroda u revolucionarnoj borbi.⁶⁵ Od usvajanja Krfske deklaracije, teme o nacionalnim odnosima i federalizmu ustupile su mesto disidentskim napadima na srpsku vladu i dinastiju, posebno na N. Pašića. Dok se »Jugoslavija« počela boriti za republiku, deo disidenata odbio se od nje, te ih je samo stid sprečavao da se vrate u Korpus, u kojem su lično bili obezbedeniji; drugi su bili sasvim utučeni i pasivno su stajali po strani, a potom su otišli u ruske pukove na kavkaskom frontu.⁶⁶ Jedan od onih koji su ostali verni disidentskoj ideji o federativnoj-konfederativnoj Jugoslaviji bio je Pavel Golia. Na primer, na mitingu po-

⁶³ Element pomirljivosti nalazi se na samom početku članka: »Metnimo ruku na srce pa iskreno priznajmo, da smo svi griješili: neki umom, neki srcem a neki i jednim i drugim. Nakon sviju peripetija, koje smo proživjeli, nama se napokon čini da smo došli do istine« (38). Redakcija lista se na rečima odrekla parole federalizma, te je o daljem kursu pisala: »Naš je nacionalni program: potpuno oslobođenje podjarmljenih Srba, Hrvata i Slovenaca i ujedinjenje sviju na načelu potpune ravnopravnosti i samoopredeljenja. Što se tiče ostalog, po našem mišljenju samo narod ima pravo da odluči glede budućeg uređenja svoje slobodne domovine. To ne znači da bismo mi bili uopće protiv svake diskusije o tom kakva bi imala da bude država, koja bi mogla zadovoljiti naše narode i čovječanske ideale« (*Jugoslavija*, br. 7-8, 52).

Slovenski Jug (5. VIII 1917, 3-4), nazvavši Švrljugu i Tumu boljševicima, nije hteo da primi njihove »lepe i zvučne lozunge«.

⁶⁴ *Slovenski Jug* je preterao posle Supilove pomirljive ocene Krfske deklaracije, te je pisao da je on, za razliku od disidenata koji zahtevaju federalizam, video »u unitarnoj državi granitno historijsko djelo i ideju vodilju sadašnjosti i budućnosti čitavog naroda« (9. IX 1917, 1; B. Hrabak, Jugoslovenski odbor, 330-1).

⁶⁵ *Jugoslavija* (Petrograd) br. 9, 1/14. IX 1917, 53-4; B. Hrabak, Jugoslovenski odbor, 322.

⁶⁶ AS, JO, fasc. I, Jambriščak 1/14. IX 1917.

tlačenih naroda Austro-Ugarske, koji je održan u Kijevu 12. decembra 1917 (a kome je predsedavao T. G. Masarik), Golia je u pozdravnom govoru dvared pomenuo ujedinjenje svih Srba, Hrvata i Slovenaca u novu državu, federativnu Jugoslaviju.⁶⁷ Među Slovencima, već u disidentskom gnezd u Jekaterinburgu, bilo je intelektualaca koji su stekli uverenje da se prilike u rodnoj deželi razvijaju u pozitivnom pravcu, te su držali da majska deklaracija u austrijskom parlamentu znači zahtev i uvod u preuređenje Monarhije u federativnom smislu.⁶⁸ Oni su, dakle, bili federalisti, ali ne i za jugoslovensku nego habzburšku federativnu državu. Kod sličnog nerevolucionarnog ili proaustrijskog elementa bilo je iluzija i kasnije, u Sibiru.⁶⁹

Među Slovencima i Hrvatima u ruskom zarobljeništvu ne sreću se ideje o federativnoj Jugoslaviji, nego su oni koji su bili za stvaranje zajedničke države, ukoliko im se pružila prilika, odlazili u dobrovoljce, i tek tu su sazdali i ideju o federativnoj Jugoslaviji, kao razradu misli o Jugoslaviji. Potkraj leta 1917. neki zarobljenik Slovenac iz Berđanska ovako je okarakterisao nacionalno-politička shvatanja svojih zemljaka. Postoje tri struje: a) za ujedinjenje svih Jugoslovena u jednu demokratsku državu celinu; b) za samoopredeljenje kao podlogu budućeg državnog ustrojstva; c) oni koji su u Rusiji postali novopečeni »Jugosloveni«, mada su se odlučno zauzimali za nemački Weltanschauung; ti su se držali prema konkretnim uslovima i menjali su stavove. Ti poslednji su bili najmalobrojniji. Među intelektualcima je preovlađivala demokratska (ali nerevolucionarna), čak republikanska misao. U svakom slučaju, bilo je svršeno sa polovičarskim odredbama i rešenjima, koji su preovladavali u domovini pre rata pa i posle majske deklaracije. O njoj je taj zarobljenik, na koga je počela da deluje ruska revolucija, pisao: »To je pesak u oči onima koji ne vide prave uzroke sadašnjeg rata i nepoznat im je položaj na drugoj strani državne međe.« Ako Austrija hoće da živi, mora se pretvoriti u združenu državu slobodnih naroda. Samo ako bi se to postiglo, historija bi tadašnjeg cara nazvala Karlom Velikim. Sve je zavisilo od dobre volje nemačko-mađarskih krugova.⁷⁰ I tu bi opet počeo povratak oportunistima dežele. Zarobljenici iz redova Srba smatrali su pitanje o državnom uređenju za taj trenutak pitanjem manje važnim. Čak i oni koji su kao disidenti izašli iz Korpusa ni u posleratnim izjavama nisu pominjali federativnu Jugoslaviju. Samo kod onih koji su se priključili oktobarskoj revoluciji bilo je drukčije.

Neposredno posle rata bilo je u Zagrebu krugova koji su smatrali da je osnovna greška učinjena u tome što se Jugosloveni nisu ugledali na Čeha, te da su u Rusiji i ostalim savezničkim zemljama obrazovali legije; legije bi, navodno, donele savezničko priznanje a otklonile bi neslaganja, nastala zbog toga što neki nisu hteli ići u srpsku vojsku.⁷¹ Kod Čeha je pre 1914. postojao širok i intenzivan nacionalni pokret,

⁶⁷ F. Klopčič, Pavel Golia, 625—7, 622—3 (četvrti memorandum 7. aprila 1917).

⁶⁸ *Vsemirnaja revolucija* br. 1, 8. VI 1918, 4 (S. Landikušič).

⁶⁹ *Jugoslavjanin*, br. 5, 31. X 1918, 1 (Jekaterinburg).

⁷⁰ S. Pandurović, *Srpska pisma*, 255 (20. VIII/3. IX 1917, Berđansk).

⁷¹ *La Libre Serbie* (Genève) 12. II 1919, 3—4.

kakvoga nije bilo kod Slovaka, i to se već pokazalo i u zarobljeništvu. Kod Hrvata takođe tog pokreta nije bilo. Nije rečeno, ali se jasno nameće zaključak, da bi vlastite trupe u savezničkim redovima i savezničko priznanje u toku rata obezbedili Jugoslovenima iz Austro-Ugarske drukčiji položaj u posleratnim uslovima. Pitanje je, međutim, koliko bi te legije imale vojnika Slovenaca i Hrvata. Jer, zašto nije uspeo pokušaj sa hrvatskim legijama u vreme Miljukova, Gučkova i Kerenskog? Ne može se tvrditi ni za sve disidente oficire a kamoli za sve Hrvate i Slovence u Korpusu ili među »silovoljcima« da su bili federalisti iz uverenja i političkog iskustva. Treba zapaziti da je za neke jugoslovenski federalizam predstavljao samo političko sredstvo u nastalim uslovima da se izađe iz vojnih formacija. Pravi federalisti bili su nekadašnji integralni Jugosloveni koje je revolucionarna sredina ruskog Februara dovela do spoznaje da je federacija najprihvatljivije rešenje na revolucionarnoj osnovi. Oni u federativnu zajednicu nisu gurali Bugare, a posle oktobarske revolucije prišli su boljševicima. Revolucionarstvo, najpre nacionalno, poklopilo se sa republikanstvom i demokratskim federalizmom a zatim se to prevazišlo i do ideje o socijalnoj revoluciji. Oni koji su se u Rusiji sticajem prilika, zbog ličnog statusa i interesa ili zbog ostatka crno-žute svesti, našli u redovima tzv. disidenata oficira, ne samo što su otpali od borbe protiv nacionalnih, starih porobljivača, nego se nisu politički borili ni protiv eventualnih novih nametnika. Oportunizmom s obzirom na lagodnost prilika, rešavali su vlastite trenutne situacije. Kad se pokazalo, naročito posle Krfske deklaracije, da vreme radi više za koncepciju srpske vlade, potegnuto je pitanje ulaska Bugara u zajedničku državu, da bi se stvorila protivteža interesima brojno i politički prejakim srpskim monarhistima. Pri tome ti računđžije nisu hteli da se upuste u borbu za republiku, nego su borbu prepuštali onima »iz ravnoteže«, a sami su prihvatili nove kalkulacije. Mnogi računđžije u redovima Slovenaca, bez obzira na svoj separatizam, prešli su na stranu Srba, ili tačnije zauzeli su poziciju jezička na vagi.

Jugosloveni učesnici oktobarske revolucije primili su u pogledu državnopravnog rešenja svoje buduće države mišljenje internacionalnog socijalizma. I pre oktobarskog prevrata, boljševičke su ideje nekim disidentima revolucionarnog usmerenja pokazivale put; takvi su smatrali da mogu prihvatiti boljševičko rešenje nacionalnih pitanja na Balkanu i u Podunavlju. Kao i mladi disidenti-oficiri, disidenti vojnici primili su republiku i federalizam kao poredak u kojem najlakše dolaze do izražaja demokratske i napredne težnje radnih slojeva naroda; ipak, njihova federalistička zamisao razlikovala se od ideja mladih buržoaskih i sitnogradanskih intelektualaca, na primer iz Jugoslovenskog revolucionarnog saveza iz Petrograda i Kijeva. Oni su usvojili načela prve balkanske socijalističke konferencije (u Beogradu, na početku 1919), tj. zahtevali su Balkansku federativnu republiku a neki i federativnu jugoslovensku republiku.⁷²

⁷² N. Grulović, Jugosloveni u ratu i oktobarskoj revoluciji, Beograd 1962, 145; 110, 120, 123. — U periodu između februarske i oktobarske revolucije zvanični krugovi računali su sa jugoslovenskom federacijom.

Kad su se u Moskvi s proleća 1918. počela stvarati prva jugoslovenska udruženja u uslovima sovjetske vlasti, Crnogorac dr Vukašin Marković najdoslednije je zastupao pravac međunarodnog revolucionarnog pokreta i kad je reč o oblicima državne organizacije. On je u listu »Vsemirnaja revolucija« kritikujući »srpsko-hrvatske dželate« napomenuo da su oni sa krfskom deklaracijom zasnovali imperijalističku federaciju, koju su srpsko-hrvatski menjševici predstavljali kao »jugoslovensku federaciju«; zastupnici iste ideologije, socijaldemokrati sa stokholmske konferencije, u Moskvi su sa arhimandritom Mihailom, trgovcima i građanskim političarima osnovali »jugoslovensku revolucionarnu federaciju«, čija usmerenost nije revolucionarna, nego je i u Rusiji počivala na pljački sirotinje.⁷³

Jedan od apostrofiranih, hrvatski socijaldemokrat dr Mijo Radošević, dok je uređivao novine »Zemlja i Volja — Zemlja i Sloboda«, u nekoliko napisa je ušao u pitanja koja je otvorila krfska deklaracija. Pošto je dodirnuo pitanje ustavne monarhije i načela nacionaliteta, osvrnuo se i na uslove punovažnog odlučivanja ustavotvorne skupštine koja bi imala zadatak da uredi buduću jugoslovensku državu. Radošević je smatrao da široki narodni slojevi mogu doći do izražaja jedino ako se bude primenilo opšte, neposredno i tajno pravo glasa uz proporcionalni izborni sistem.⁷⁴ Jedan od bivših disidenata oficira u moskovskoj »Revoluciji« (6. aprila 1918) uopšte nije hteo da primi raspravljanje jesu li Srbi, Hrvati i Slovenci jedan narod, i izjasnio se za federativnu Jugoslaviju. Detaljisao je: »Osim toga će svaka provincija imati pravo, da posve samostalno upravlja svojim domaćim djelima.« Takva bi jugoslovenska demokratska republika, i sa svojim radništvom, bila član evropske konfederacije.⁷⁵ Bez obzira na to što je takva zamisao ponikla među Jugoslovenima u Rusiji između februarske i oktobarske revolucije, ona je stekla podršku u masama tek pobedom oktobarske revolucije, kad je izašla iz redova intelektualaca i dobila svoj prvi oblik u masama Jugoslovena iz naroda.⁷⁶ To se prečišćavanje ogledalo i u samoj koncepciji: umesto »plemenskog« rasporeda teritorija između tri priznate nacionalitetne individualnosti (zbog čega su mogle da se jave raspre između nacionalnih buržoazija oko spornih, mešovitih područja), prihvaćene su geografsko-istorijske pokrajine (koje bi izazvale manje potresa).

Nasuprot masama i disidentima oficirima koji su prišli sovjetskoj vlasti, predstavnici jugoslovenske buržoazije u Rusiji i Ukrajini su se okupljali i taktizirali. U prvo osnovanom »Jugoslovenskom društvu u Petrogradu« isticana je samo slobodna i ujedinjena Jugoslavija ali ne i federativna. Kad je (potkraj aprila 1918) obrazovana u Moskvi »Jugoslovenska

⁷³ *Vsemirna revolucija*, br. 5, uvodnik; *Dnevnik* (Sofija), 29. VI 1918; Pregled listova (Zeneva), dodatak br. 57 od 30. VII 1918, 1. — Građanska revolucionarna federacija Jugoslovena u Rusiji obično je označavana kao srpsko-hrvatska a ne kao jugoslovenska (isto, br. 11, 17. VIII 1918, 1-2).

⁷⁴ *Zemlja i Volja — Zemlja i Sloboda* (Petrograd) br. 5 i 4 (2. II 1918), 1-2.

⁷⁵ B. Hrabak, Nastanak i obrazovanje Jugoslovenske komunističke grupe RKP(b) u proleće 1918. godine, *Istorija XX veka*, Beograd 1958, 36.

⁷⁶ B. Hrabak, Oktobarska revolucija i stvaranje Jugoslavije, *Pregled* (Sarajevo), br. 11-12/1967, 425.

revolucionarna federacija«, ona se izjasnila protiv granica koje bi razjedinjavale jugoslavenski živalj, dakle posredno i protiv federalnih međa. Jedinstvena teritorija olakšala bi sprovođenje unitarističkog koncepta. Na kongresu Jugoslovena koji je (u maju 1918) sazvala Federacija, monarhistički princip nije naglašen kao što je naglašen revolucionarni, ali federativno uređenje ponovo nije pominjano.⁷⁷

Kad su u jugoslovenski komunistički pokret u Rusiji ušle mase bivših nacionalnih revolucionara, naročito disidenata-oficira, pokret se manje borio za načela međunarodne socijaldemokratije a više se bavio konkretnijim pitanjima stvaranja jugoslovenske proleterske republike.⁷⁸ Na primer, u četvrtom broju glasila organizacije, u »Revoluciji« Stjepan Marković (= Kranjčević) je na odnosu Ukrajine i Rusije obrađivao temu o ugnjetavanju od bliskog i bratskog naroda; takav pritisak porađa šovinistički separatizam; izlaz iz takvog začaranog kruga moglo je da predstavlja jedino pravo na samoodređenje, kao sredstvo za rušenje staroga nacionalnog ugnjetačkog i klasnog izrabljivanja. Ukrajinskom pitanju bilo je slično jugoslovensko nacionalno pitanje, koje se, kao i druga slična pitanja, temeljito moglo rešiti samo socijalističkom revolucijom.⁷⁹

Slovenački internacionalist Jože Srebrnič u prethodnom broju glasila, za razliku od tzv. disidenata, nije se zalagao za federativnu Jugoslaviju nego za balkansku federativnu republiku, koja bi tek mogla da ostvari staro geslo »Balkan balkanskim narodima« i da bude dovoljno snažna i složna da odbije strane zavojevače. On je tvrdio da Bugari nisu manje srodni Srbima nego ovi Hrvatima ili Hrvati Slovencima.⁸⁰ U takvom postavljanju problema nalazila se i ozbiljna ograničenost: Srebrnič je govorio samo o Južnim Slovenima kad je raspravljao o Balkanu. U Moskvi su se mogla čuti i druga nacionalna opredeljenja. Za vreme prvomajske svečanosti u mimohodu je prošla i grupa od 200 Hrvata koji su pripadali Letonskoj diviziji što je osiguravala grad; na njihovom transparentu bila je ispisana parola: »Živila Sovjetska Hrvatska«.⁸¹ Ti borci su došli iz redova zarobljenika i nisu prošli kroz odesko-korpusku retortu. Moskovski komunisti Jugosloveni istakli su da je cilj njihova rada osnivanje jugoslovenske nezavisne demokratske republike koja bi bila član evropske federacije (konfederacije).⁸²

Ideju federativne balkanske republike podržavali su komunisti Bugari koji su se nalazili u Južnoslovenskoj grupi RKP(b). Oni su pisali da je car Ferdinand poslednji bugarski monarh, jer će posle njega nastati republika, koja će morati ući u sastav balkanske federacije. Ništa pri

⁷⁷ B. Hrabak, Rad Pašičevog pouzdanika u Rusiji dra Radoslava Jovanovića za vreme oktobarske revolucije, *Arhivski almanah*, I, Beograd 1958, 130, 147, 151.

⁷⁸ O tome vidi podrobnije: B. Hrabak, Nastanak, *Istorija XX veka*, knj. IX; B. Hrabak, »Nacionalni kurs« jugoslovenskih internacionalista u Rusiji (1917—1918), *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 3—4/1978. — O St. Kranjčeviću: Jugosloveni u oktobarskoj revoluciji, Beograd 1977, 141—142.

⁷⁹ *Revolucija* (Moskva), br. 4 (6. V 1918), 2—3.

⁸⁰ Isto, br. 3 (22. IV 1918), 4.

⁸¹ Jugosloveni u oktobarskoj revoluciji, 111 (J. Pavišić, 1967).

⁸² V. Strugar, Socijaldemokratija o stvaranju Jugoslavije, Beograd 1965, 301.

tome neće menjati na stvari što Bugarskoj i sile Antante ne samo obećavaju turske zemlje, nego i delove državnih područja svojih saveznica Rumunije, Srbije i Grčke. U isto je vreme komunističko glasilo izrazilo nevericu u mogućnost preuređenja Austro-Ugarske u federativnu monarhiju, jer su austrijski i mađarski vlastodršci navikli samo da trguju narodima.⁸³

Jugoslovenski komunisti iz redova bivših disidenata-oficira distancirali su se od buržoaskih nacionalističkih revolucionara, ističući da postoje dve borbe i dve revolucije.⁸⁴ Ideolog disidentskog pokreta intelektualaca Zvonimir Švrljuga, kao komunist, napisao je karakterističan članak o kraju jugoslovenskog nacionalizma. Nacionalna orijentacija, prema njemu, nije položila ispit u istorijskom gibanju masa, u kojem se izgubila ona malobrojna skupina intelektualaca koja ju je mogla negovati. U prvoj buri propalo je i nacionalno »sveto trojstvo«, tj. teza da su Jugosloveni i jedan i tri naroda. U ratu se pokazalo da umesto jugoslovenske nacionalne svesti postoji posebno hrvatska, srpska i slovenačka nacionalna svest, tj. manifestovalo se da ideja jugoslovenskog nacionalizma ne može da za sobom povuče narodne mase, nego samo da izgubi i svoje pristalice iz obrazovanog sveta. To je, pre svega, stoga što nacija nije politička partija, nego produkt povesnog razvitka i rezultat svesne ljudske delatnosti. Nikakvim deklaracijama nije moguće potrti već razvijene nacionalne svesti srpskog, hrvatskog i slovenačkog naroda niti izbrisati nacionalni egoizam, bez obzira na to što su jugoslovenski narodi bliski po poreklu i jeziku pa i što pokazuju vidove uzajamne solidarnosti. Zbog nacionalnih interesa, nastalih kao rezultat kapitalizma, hrvatski i srpski nacionalisti mogu biti indiferentni prema udaljenim narodima, »ali, nitko ne može biti hrvatski šovinista, a da ne mrzi Srbe, i nitko ne može biti srpski šovinista a da ne mrzi Hrvate«. Između hrvatske i srpske nacionalnosti nije moguće jedinstvo pa i obična tolerancija, dok postoji Bosna, koju svojata i jedna i druga strana. Mesto partikularističkih nacionalizama trebalo je uvrežiti zajednički srpsko-hrvatsko-slovenački nacionalizam. Dakle, otrov se hteo izlečiti novim otrovom, ali je stari otrov bio jači, jer ga je organizam polako upijao i usvajao u toku stotine godina. »Ma koliko govorio neki Hrvat da je više Jugosloven nego Hrvat on je u duši ipak više Hrvat nego Jugosloven. Isto vrijedi, naravno, i za Srbe« [...] »Propagirajući jugoslovenstvo, koje bi imalo biti opredeljenjem nacionalnih separatizama, mi u istini propagujemo te iste nacionalne separatizme. Nije moguće da se u isti mah nacionalizam i suzbija i razvija. Već samo pojam 'jugoslovenski nacionalizam' protuslovan je sam u sebi: ako je nacionalizam, onda nije jugoslovenski, ako je jugoslovenski, onda nije nacionalizam.« Švrljuga je dalje pisao: »U ideji jugoslovenskog nacionalizma pokušalo se sastaviti zajedno dvije ideje, koje se nikako ne mogu da slože. Jugoslovenstvo kao odricanje separatnog nacionalizma srpskog, hrvatskog i slovenskog htjelo se učiniti bazom novoga nacionalizma: jugoslovenskog [...] Da, vrijeme je već da se dokrajči nezakoniti brak

⁸³ *Vsemirnaja revoljucija*, br. 16 (14. IX 1918), 1-2 i 3.

⁸⁴ Isto, br. 3 (22. VI 1918), 3.

nacionalizma i internacionalizma, koji se tako dugo krio pod imenom jugoslovenskog nacionalizma.« Bratska zajednica jugoslovenkih naroda trebalo je da predstavlja konkretnu primenu revolucionarne borbe međunarodnog proletarijata za kulturnu, ekonomsku i političku borbu protiv svih potlačenih naroda i ljudi.⁸⁵ Takva zajednica mogla se ostvariti samo u federativnoj republici. Federativno uređenje zatraženo je već zato što se polazilo od toga da su Srbi, Hrvati i Slovenci tri a ne jedan »troimeni« narod.⁸⁶

Potkraj oktobra 1918. na predavanjima Jugoslovenske grupe (od koje su se na sredini oktobra odvojili Bugari) preovladale su nacionalno-političke teme. Vladimir Čopić (koji je tek kao komunist prestao da bude hrvatski nacionalist a postao je jugoslovenski federalist), na primer, održao je predavanje »Revolucija i jugoslovensko pitanje« a saslušana je i tema »Balkansko-podunavska federacija«.⁸⁷ Boljševici i Federacija inostranih komunista nastojali su da se revolucionišu mase ratom poražene Bugarske, Austro-Ugarske i Nemačke, računajući još uvek sa preživelim državnim organizmom u Podunavlju. To je bila zvanična platforma i za komuniste Jugoslovene. Možda je organizaciono jedinstvo svih Južnih Slovena (do sredine oktobra 1918) upućivalo na to da se pomišljalo da bi bila opravdana jedna južnoslovenska federacija. Ta ideja, ako je uopšte postojala, lako je napuštena, da bi se prihvatio stari socijaldemokratski koncept o balkanskoj federaciji i novi o federaciji u Podunavlju, koji bi se svakako poklopio sa granicama Austro-Ugarske. Verovatno je na toj liniji bilo dodeljivanje dvaju revolucionarnih reiona Albanije organizaciji komunista Jugoslovena, kao najbližim i već organizovanim. Može biti da su V. Čopić i drugovi, boreći se protiv razdvajanja balkanskih i bivših austrougarskih Jugoslovena, umesto takvih koncepcija — ako je trebalo šire ići — svesno bili spremniji za obrazovanje podunavsko-balkanske federacije, u kojoj bi se svi Jugosloveni sigurno našli na okupu i dobili na snazi. Iako internacionalisti i za akciono jedinstvo austrougarskog proletarijata u borbi, Čopić i drugovi nisu računali sa državnim okvirima istorijski prevaziđene Austro-Ugarske (makar i u vidu sovjetske republike) a još manje sa svetostefanskom Bugarskom (makar i proleterskom), nego su pretpostavljali da revolucionarno rade u Jugoslaviji, makar najpre i ne bila federativna republika. U svakom slučaju Nikola Kovačević i Čopić držali su se nekoliko nedelja po dolasku u zemlju plana o širenju ilegalne mreže 40 reiona, koji je značio rad u jugoslovenskim a ne austrougarskim ili balkansko-federalnim društvenim uslovima.

Pomenuti plan izrađen je za vreme Čopićevog predsedništva CK Grupe. Tih 40 reiona imalo bi središta u gradovima kasnije Kraljevine SHS, ali i u Trstu, na Rijeci, u Zadru, Skadru, Draču i Oršavi.⁸⁸ Okvir u kome su jugoslovenski komunisti mislili da treba da rade može se, iz meseca u me-

⁸⁵ Isto, br. 1 (8. VI 1918), 1—2.

⁸⁶ N. Grulović, Jugoslovenska komunistička revolucionarna grupa »Pelagić«. Zbornik za društvene nauke Matice srpske XXII, Novi Sad 1959, 110 i 120, 13; Arhiv (za radnički pokret) Srbije, rukopis br. 13008.

⁸⁷ B. Hrabak, Komunistička partija (boljševika) Srba, Hrvata i Slovenaca, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1—2/1969, 12.

⁸⁸ Isto, 15—16 i 19.

sec, bliže ustanoviti izveštajima o slanju agitatora. Biće da u Srem, Banat i južnije delove Bačke u to vreme nisu slati propagatori Mađarske grupe RKP(b) jer inače ne bi bilo razumljivo da se Mađar Imre Jenei nalazio u grupi sa Jugoslovenima. S druge strane, valja primetiti da ni Srbi, Hrvati i Slovenci nisu slati u Baranju, Međumurje i Prekomurje, a da je agitatoru predviđenom za Suboticu naknadno promenjena maršruta. U jugoslovenske zemlje van okvira bivše Habzburške Monarhije ljudi su upućivani samo izuzetno (4%). Vojvođanski Srbi u većem su procentu dobijali nalog da idu u Beograd (11%) i u Bosnu (18%). Nije se ni u drugim slučajevima išlo obavezno u zavičaj, nego je Slavonac Stjepan Supanc bio određen za Bačku, Istranin ili Slovenac Marin Pravda za Srem, Osman Pelivan za Dalmaciju.⁸⁹

Ideja jugoslovenske federacije izvitoperila se odlaskom mase disidenata-revolucionara u Jugoslaviju, te su se u Sovjetskoj Republici od 1919. ponovo javljali organizacioni oblici koji su podsećali na balkansku federaciju.⁹⁰ Iako su komunisti iz redova bivših disidenata odbacivali integralno jugoslovenstvo kao neostvarljivo, ipak su srpsko-hrvatske odnose (realnu osnovicu i za takvo jugoslovenstvo) i dalje smatrali kao posebno. Karakteristično je da je za vreme predsednikovanja V. Čopića u Jugoslovenskoj grupi RKP(b) jugoslovenski kompleks posmatran kao srpsko-hrvatski i slovenački, i to ne samo kad je reč o redakciji glasila Grupe.⁹¹ Jugoslovenski internacionalisti u Rusiji 1917—1919. nisu Crnogorce smatrali posebnom nacijom, kao ni Makedonce i bosansko-hercegovačke Muslimane. Ipak, kad je potkraj 1918. došlo do nedemokratskog ujedinjenja Srbije i Crne Gore, u toku 1919. politički znatno slabiji kadrovi Jugoslovena komunisti u Sovjetskoj Rusiji primili su gledište svoje sredine o državopravnoj posebnosti Crne Gore. Čini se da su ti internacionalisti 1919. prihvatili tezu o posebnom statusu Makedonije, kojega kod bivših tzv. disidenata oficira u toku 1917. i 1918. nije bilo.⁹²

Mada nema programskih dokumenata na osnovu kojih bi se moglo izričito zaključiti kako bi se pitanje jugoslovenskih teritorija rešilo federativnim uređenjem jugoslovenske republike, ipak se na osnovu fragmenata mogu načiniti pretpostavke. Do kraja 1918, kad su među internacionalistima posebno dolazili do izražaja tzv. disidenti, federativna Jugoslavija je svakako viđena tako da bi se sastojala od tri nacionalne federalne jedinice. U srpsku celinu, pored uže Srbije i Kosova, ušli bi i Vojvodina, Crna Gora i Makedonija. Sastavni deo hrvatske jedinice bili bi Dalmacija, Istra, Boka i svakako Međumurje. Slovenija kao federalni deo nove republike obuhvatila bi sve krunovinske zemlje sa slovenačkom većinom stanovništva, uključujući verovatno i Trst. Banat bi bio sa prostranijom površinom nego što je označen posle razgraničenja sa Rumunijom. Ne kaže se kome bi pripale Bosna i Hercegovina.⁹³ Čini se da se upravo sa Bosnom krenulo

⁸⁹ B. Hrabak, Dolazak organizovanih povratnika iz Sovjetske Rusije u Jugoslaviju 1918—1919. godine, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije* 4, Slav. Brod 1966, 251, 253, 256, 257.

⁹⁰ Isto, 272 (partija D. Klemenčića u Turkestanu).

⁹¹ Učestie, 203 i 207 (»osnivanje srpsko-hrvatske i slovenačke komunističke partije«).

⁹² B. Hrabak, »Nacionalni kurs«, 28.

⁹³ Isto, 30.

u prevazilaženje ranije trojne disidentske federacije Jugoslavije u oktobarsku sa pokrajinskim principom, čemu bi se, kao peta jedinica ali tek 1919, priključila i Crna Gora.

Na pomenuta shvatanja, uz nesumnjiv uticaj sredine u kojoj su delali, možda su izvesnog upliva imali krugovi građanskih intelektualaca. Značajno je da Jugosloveni ni na strani revolucije ni u suprotnom taboru do kraja 1918. nisu isticali nacionalnu pripadnost, nego su istupali kao Jugosloveni (osim u međusobnom opštenju, u kojem se često i zbog operativnih razloga morala znati pokrajinska, ne i nacionalna, pripadnost). Nije bez uticaja bila i činjenica da je, primerice, Crnogorsko društvo u Odesi radilo u korist ujedinjenja svih Srba uz državnopravno ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca.⁹⁴ I tu se pretpostavljalo neko trajno administrativno uređenje, ne precenjajući istorijske granice. Ostala građanska udruženja Jugoslovena u Rusiji za vreme oktobarske revolucije nisu nagovestila bilo kakav vid uvažavanja federalizma.⁹⁵

⁹⁴ J. Bojović, Crnogorska emigracija u Rusiji uoči i za vrijeme oktobarske revolucije, *Istorijski zapisi*, br. 4/1967, 7 i 8.

⁹⁵ B. Hrabak, Rad Pašićevih pouzdanika, 127—157.